

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSADI UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

İBRAHİMOV AMİL NƏRİMAN oğlu

**“Müasir dövrdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin dövlət
mexanizmi”**

mövzusunda

Istiqamətin şifri və adı:

060404 “İqtisadiyyat”

Ixtisaslaşmanın adı:

“İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri:

prof. ƏHMƏDOV M.A.

Bakı 2015

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ		3-7
FƏSİL 1.	ƏHALİNİN HƏYAT SƏVIYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	8-36
1.1.	Həyat səviyyəsinin və əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi probleminə yanaşmalar	8-25
1.2.	Həyat səviyyəsi və əhali gəlirlərinin bölgüsü arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri əsasları	25-36
FƏSİL 2.	MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVIYYƏSİNİN VƏ GƏLİRLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏHLİLİ	37-65
2.1.	Qlobal maliyyə böhranı şəraitində gəlirlərin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərin təhlili	37-46
2.2.	Əhali gəlirlərində bərabərsizliyə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi	46-58
2.3.	Əhalinin gəlirlərindən istifadə və əhalinin istehlak xərclərinin strukturu	58-65
FƏSİL 3.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİ- NİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ	66-91
3.1.	Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və mexanizmləri	66-76
3.2.	Müasir şəraitdə əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi	76-91
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	92-96
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI	97-103

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Fiskal İqtisadi sistemindən asılı olmayaraq hər bir ölkədə əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi ən aktual problemlər sırasında durur. Lakin təcrübə göstərir ki, bu problem iqtisadi cəhətdən zəif, demokratik prinsiplərdən uzaq, diktatura rejimində yaşayan ölkələrdə, həmçinin transformasiya iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha ciddi xarakter alır. Azərbaycanın da transformasiya iqtisadiyyatlı ölkələr sırasında durduğunu nəzərə alsaq onda əhali gəlirləri, onun formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsünün tənzimlənməsi sahəsində mövcud vəziyyətin tədqiq edilməsinin aktual problem olduğunu söyləmək olar.

Məlumdur ki, problemin aktuallığı müstəqilliyin ilk illərində yaranmış iqtisadi, siyasi böhran şəraitində özünü daha qabarıq göstərməyə başladı. Belə ki, həmin dövrlərdə əhalinin gəlirləri və onların formalaşması mənbələri məhdudlaşaraq ölkədə kəskin qeyri-bərabərlik yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində həyat səviyyəsinin ciddi sürətdə aşağı düşməsi, işsizlərin və yoxsulluq həddində yaşayanların daha da artması, təbəqələşmə prosesinin güclənməsi və s. bu kimi hallar ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində xeyli çətinliklər yaratdı. Buna görə də, ölkədə beynəlxalq tələblərə cavab verən sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi, gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü məsələsinə inzibati-amirlik sistemindən fərqli olan və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun bölgü və yenidən bölgü mexanizminin yaradılmasını tələb edirdi.

Bu məqsədlə Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sosial sahədə bir çox qanunlar, normativ aktlar və s. qəbul olunmuşdur. Belə ki, 1991-95-ci illərdə «Məşğulluq haqqında», «Sosial sığortaya və məşğulluq fonduna ayırmaların normativləri haqqında», «Minimum istehlak büdcəsi haqqında», «Pensiya təminatı haqqında», «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında», «Vətəndaşların pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi haqqında», «Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında», «Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında» və s. qanunlar qəbul edilmişdir.

1996-2006-cı illərdə də əvvəllər qəbul edilən qanunların təkmilləşdirilməsi və yeni qanunların qəbul edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş son qanunlara «Sosial sığorta haqqında», «Ahıllara sosial xidmət haqqında», «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında», «Minimum yaşayış səviyyəsi haqqında», «Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında», «Əmək pensiyaları haqqında» və s. çoxsaylı Qanunları göstərmək olar. Bundan başqa əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra Fərman və Sərəncamlar imzalanmışdır. Bu Qanun, Fərman və Sərəncamlar əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinə, dərinləşən təbəqələşmənin qarşısının alınmasına təsir göstərmişdir. Bu qanunlarla yanaşı, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənən onlarla dövlət proqramları da qəbul edilmişdir.

Lakin son illərdə ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması və yaxın illərdə bunun daha da artacağı ilə bağlı verilən proqnozlar əhali gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və bərabərsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasını aktuallaşdırmışdır.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. Əhali gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlı tənzimləmə problemlərinə, sosial müdafiə və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi problemlərinə istər Azərbaycanın, istərsə də xarici ölkələrin alimləri və mütəxəssisləri xüsusi diqqət ayırmışlar.

Azərbaycanda əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi problemini tədqiq edən alim və tədqiqatçıların əksəriyyəti ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Lakin transformasiya iqtisadiyyatında əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi mexanizmi kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bütün bunlar seçilmiş tədqiqat mövzusunun əhəmiyyətini, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin və gəlirlərinin tənzimlənməsi, o cümlədən gəlirlərin formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsündə baş verən dəyişiklikləri, əhalinin istehlak xərcləri ilə gəlirlər arasında qanunauyğunluq, həyat səviyyəsi, yaşayış şəraiti və s. məsələləri kompleks halda öyrənməkdən və əhalinin gəlirlərinin

tənzimlənməsi, eləcə də əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- həyat səviyyəsi, gəlirlərin bölgüsü probleminə yanaşmaların ümumiləşdirilməsi,
- həyat səviyyəsi və əhali gəlirlərinin formalaşması arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi;
- əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələri və onlara təsir edən amillərin öyrənilməsi;
- həyat səviyyəsi və gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir edən amillərin tədqiq edilərək qiymətləndirilməsi;
- qərbi ölkələrinin təmsalında gəlirlərin bölgüsü və tənzimlənməsi siyasətinin öyrənilməsi;
- global maliyyə böhranı şəraitində əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərin təhlili və gəlirlər üzrə bərabərsizliyin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi ilə istehlak tələbi arasında asılılığın öyrənilməsi;
- əhalinin istehlak xərclərinin strukturunda baş verən dəyişikliklərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- global maliyyə böhranı şəraitində əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təhlili və qiymətləndirilməsi və əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması;

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikası əhalisinin gəlirləri, həyat səviyyəsi, onun predmetini əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi mexanizmləri ilə bağlı olan iqtisadi hadisə və proseslərin öyrənilərək ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını dünyanın, eləcə də respublikanın

iqtisadçı alimlərinin və bu sahədə çalışan təcrübəli mütəxəssislərin fikirləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, sosial sahəyə aid olan qanunlar, İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamə, Sosial Xartiyalar, BƏT-in konvensiya və tövsiyələri kimi normativ sənədlər, Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) materialları və s. təşkil edir.

Tədqiqat prosesində induksiya, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik hesabatları, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Dünya Bankının (DB), Beynəlxalq Valyuta Fondunun illik hesabatları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Milli Bankın statistik materialları, İnternet səhifələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- həyat səviyyəsi və gəlirlərin bölgüsü probleminə yanaşmalar tədqiq edilərək ümumiləşdirilmiş;
- həyat səviyyəsi və əhali gəlirlərinin formalaşması ilə həyat səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmiş;
- əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələrinin nəzəri aspektləri tədqiq edilmiş və qiymətləndirilmiş;
- inkişaf etmiş qərbi ölkələrində əhali gəlirləri ilə bağlı həyata keçirilən tənzimləmə siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş;
- global maliyyə böhranı şəraitində əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi və quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks şəkildə təhlil edilərək mövcud çatışmazlıqlar aşkarlanmış;
- Azərbaycanda gəlirlər üzrə bərabərsizliyə təsir göstərən amillər müəyyən edilmiş;
- desil (kvintil) üzrə varlı və yoxsul əhali qruplarının gəlir və xərcləri arasında fərq və onun yaranma səbəbləri aşkar edilmiş;
- global maliyyə böhranı şəraitində əhalinin gəlirlərinin və istehlak tələbinin elastikliyi müəyyənləşdirilmiş;

- əhalinin istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks halda tədqiq edilərək qiymətləndirilmiş;
- global maliyyə böhranı şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi və gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətdə təkliflər verilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, səkkiz yarımfəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, 85 səhifədən ibarətdir.

FƏSİL 1 ƏHALİNİN HƏYAT SƏVIYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Həyat səviyyəsinin və əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi probleminə yanaşmalar

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət gəlirlərin tənzimlənməsi və sərvətlərin yenidən bölüşdürülməsində birbaşa və dolayısı ilə iştirak edir. Bunun üçün ilk növbədə sosial ədalət prinsiplərinə cavab verən tənzimləmə siyasətinin aparılmasını tələb olunur. Tənzimləmə siyasəti dedikdə-gəlirlərin bölünməsi və yenidən bölünməsinin sosial ədalət prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi siyasəti başa düşülür. Onu da qeyd edək ki, gəlirlərin tənzimlənməsi (bölgüsü və yenidən bölgüsü) öz mahiyyətinə görə çox mürəkkəb bir prosesdir və məhz bu səbəbdən bu problem öz aktuallığını itirmir. Cəmiyyətin davamlı inkişafı, tələb və təklifin dəyişməsi əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində yeniləşməsinin aparılmasını tələb edir. Təsadüfi deyil ki, bu günə qədər iqtisadi nəzəriyyədə, elmi ədəbiyyatlarda, həmçinin beynəlxalq və dövlətlər səviyyəsində gəlirlərin bölgüsünün tənzimlənməsi tədqiq olunur.

Bölgü – istehsal olunan məhsulda iştirak edən hər bir təsərrüfat subyektinin payının (kəmiyyəti, nisbəti) müəyyən edilməsi prosesidir. Məhsulun bölgüsü və mübadiləsi istehsaldan asılıdır. Çünki nə istehsal olunubsa yalnız onu bölmək və paylaşmaq olar. Ümumiyyətlə istehsal, istehlak və bölgü sıx qarşılıqlı münasibətdə olmaqla bir-birinin inkişafına müsbət təsir göstərirlər. Bu xarakterik cəhətinə görə gəlirlərin bölgüsü və tənzimlənməsi problemi demək olar ki, bütün məktəblərin (klassiklər, neoklassiklər, liberalistlər, neoliberalistlər, keynsçilər, neokeynsçilər və s.) diqqətini çəkmişdir. Hesab edirik ki, bu iqtisadi proseslərin gəlir və bölgü əsasında baş verməsi ilə əlaqədardır. Gəlirlər və onun bölgüsü ilə bağlı ortaya çıxan münasibətlər insan cəmiyyəti yaranan dövrdən mövcud olsa da ilk olaraq bu problemi klassik məktəbin nümayəndələri tərəfindən (A.Smit, D.Rikardo, C.Mill) sistem halında öyrənilmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, gəlirlər üç əsas sinif (torpaq sahibi, kapitalist, fəhlə) arasında əmək haqqı, mənfəət (faiz), renta şəklində bölünür və bu fərdi səviyyədə mülkiyyətin bölünməsinə təsir göstərir. A.Smit gəlirlərin yaranmasını

(istehsal prosesində) əsas hesab etsə də, onun bölgüsünü bazarın ixtiyarına buraxırdı. O hesab edirdi ki, ictimai istehsalın artması bütün siniflərin gəlirlərinin artmasına təsir göstərir. A.Smit gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsünü vergi və rüsum vasitəsi ilə həyata keçirildiyini qeyd edirdi. A.Smitdən sonra gəlirlərin bölgüsü D.Rikardo tərəfindən daha geniş şərh edilmişdir. D.Rikardo A.Smitin ən fəal opponentlərindən biri kimi çıxış edərək gəlirlərin bölgüsünü idarə edən qanunun müəyyən edilməsini siyasi iqtisadın əsas məsələsi hesab edirdi. Gəlirlərin bölgüsü konsepsiyasını Rikardo işləsə də, sonralar bu problem K.Marks, C.B.Klark, K.Vizer, A.Piqu, C.M.Keyns, İ.Şumpeter və başqaları tərəfindən geniş şərh edilmişdir.

Gəlirlərin yaranması və bölgüsünün istehsal amilləri hesabına baş verməsi ilə bağlı düzgün nəzəri aydınlaşdırmaya C.S.Millin tədqiqatlarında rast gəlmək olar. C.S.Millin fikrincə, xüsusi mülkiyyətin “ağalığ” etməsi şəraitində məhsul bölgüsü iki istiqamətləndirici amilə: «rəqabət və adət-ənənə»yə əsaslanır. Bir tərəfdən rəqabət gəlirlərin istehsal amilləri arasında bölgüsünü həyata keçirilir. Digər tərəfdən bölgünün nəticələri rəqabətlə yanaşı adət və vərdislərlə də bağlı olur. Hesab edirik ki, rəqabətin inhisar amili və ya dövlət tənzimlənməsi ilə məhdudlaşdırılması bölgü proporsiyasını yalnız və yalnız müəyyən qədər dəyişə bilər. Lakin bu ümumilikdə gəlirlərin bölünməsinin funksional nəzəriyyəsinin inkarı üçün dəlil ola bilməz. Çünki adət ənənə də burada mühüm yer tutur. Yalnız rəqabət mühiti yaradıldığı halda onları fərqləndirmək olar.

Bundan başqa, fransız iqtisadçısı Jan Batist Sey haqlı olaraq siyasi iqtisadı üç müstəqil hissəyə: istehsal, bölgü və istehlaka bölür. Hesab edirik ki, bu bölgü tək-cə siyasi iqtisadın deyil, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının və əhali gəlirlərinin əsasını təşkil edir. Çünki resursların və gəlirlərin bölgüsü iqtisadiyyatda qarşılıqlı əsaslandırılmış proses hesab olunur. Resursların bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul edən şəxsin özü gəlirlərin bölgüsündə iştirak edir və onları alır. Ona görə də bölgü prosesinin təhlilini istehsal prosesinin təhlilindən ayırmaq olmaz. Hələ XIX əsrdə K.Marks yazırdı: bölgü formaca öz məzmununa görə tək-cə məhsul istehsalına görə deyil, istehsalın nəticələrinə görə də ola bilər. Ona görə ki, o istehsalda iştiraka görə bölgünün xüsusi formasını aşkar edir. Fikrimizcə, bunu bölgünün strukturunun tam şəkildə

istehsalın strukturu ilə müəyyən edilməsi kimi qiymətləndirmək olar.

M.İ.Tuqan-Baranovski gəlirlərin ilkin bölgüsü prosesinin üç əsas qrup üzrə formalaşdığını qeyd edir:

- mülkiyyətdən gəlirlər;
- əmək gəlirləri;
- sahibkarlıq gəlirləri (resursların effektiv bölgüsü ilə bağlı olan gəlirlər.

Hesab edirik ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsünə müxtəlif yanaşmalar olsa da onlar bir-birini tam inkar etmir.

Bu günə qədər mövcud olan nəzəriyyələrdə bölgüyə iqtisadi proses kimi iki aspektdən baxılmışdır:

- istehsal amilləri üzrə - daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə maliyyə, əmək, material resurslarının daha effektiv istifadəsini təmin edən sahələr üzrə bölünməsi;
- istehsalın nəticələri üzrə-yaradılan məhsulun sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq gəlirləri), mülkiyyət (divident, renta, faiz), əmək (əmək haqqı) və transfert ödəmələri (pensiya müavinət və s.) bölünməsi;

Bu zaman dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran problemlərdən asılı olaraq resursların və sərvətin ölkə iqtisadiyyatının sahələri və ev təsərrüfatları (əhali) arasında səmərəli və ədalətli bölgüsünü həyata keçirməklə sosial sabitliyi təmin etməkdən ibarət olur.

Məlumdur ki, bütün iqtisadi proseslər müəyyən sosial mühitdən keçir. Ona görə də ictimai qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin sosial və iqtisadi tərəfləri nisbi və şərti olaraq məhdudlaşdırılır. Bu səbəbdən aşağıdakı problemlərə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur.

- 1) gəlirlərin bölgüsü nəzəriyyəsinə;
- 2) ictimai sərvətlə səmərəlilik arasında qarşılıqlı asılılığa;
- 3) bərabərsizlik, tam məşğulluq və yoxsulluğun ölçülməsinə;
- 4) gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü üsullarına;
- 5) bölgü nəzəriyyəsində mənfəətin azalması və əmək haqqının artmasına;
- 6) bölgü və iqtisadi inkişafa;
- 7) əmək gəlirlərinin bölgüsünə;

- 8) kollektiv müqavilələrin bağlanması;
- 9) gəlirlərin bölgüsü və ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinə;
- 10) bölgünün makroiqtisadi nəzəriyyəsinə.

İqtisadi səmərəlilik şəraitində istehsal faktorları və ona uyğun gəlirlərin bölünməsi ictimai rifah nəzəriyyəsinin Pareto teoremi ilə müəyyən edilir. Bu yanaşmaya görə müəyyən edilmiş şəraitdə resursların bölgüsü elə spesifik formaya malikdir ki, bu zaman heç kim ayrı-ayrılıqda öz vəziyyətini yaxşılaşdırma bilməz. Burada əlaqə və ya qarşılıqlı münasibət mühüm rol oynayır.

Bütün hallarda gəlirlərin bölünməsi və yenidən bölünməində bərabərliyin və səmərəliliyin müəyyən edilməsi nisbidir. M.Allenin sözləri ilə desək, bölgünün səmərəliliyində vahid vəziyyət yoxdur, ancaq maksimal səmərəliliyin sonsuz sayı vardır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hesab edirik ki, gəlirlərin ilkin bölgüsü, eləcə də, mülkiyyətin bölgüsü vacibdir. C.B.Klark cəmiyyətdə bölgü nəzəriyyəsinin ümumi əsaslarının mövcud olduğunu qeyd edir və bunu kapitalın sahələr üzrə bölünməsi (işçilərə uyğun olaraq) və buna müvafiq olaraq gəlirin artması ilə əsaslandırır. Bu ehtimal öz növbəsində institusional (institusional - siyasi, iqtisadi, ictimai institutların formalaşması kimi izah edilir) strukturun olmasını tələb edir. Deməli, ortodoks neoklassik model onu əhəmiyyətsiz (təhlilə gəlməyən) edir. Məhz bu səbəbdən də iqtisadiyyatda institusional keyfiyyət dəyişiklikləri neoklassik paradigma çərçivəsində hərəkətsiz qalır. V.S.Avtonomov isə bir qədər mübahisəli fikir söyləyərək, göstərir ki, “iqtisadiyyatda dinamik dəyişikliklər (keyfiyyət) nəzəriyyəsi marksist siyasi iqtisadi çərçivəsində hərəkət edir”. Hesab edirik ki, bu fikir yanlıştır. Birincisi dinamik dəyişikliklər nəzəriyyəsində Marksa qədərki nəzəriyyələrin də önəmli rolu olmuşdur, ikincisi bu günə qədər bütün iqtisadi sistemlərdə qəbul edilən konkret bölgü mexanizmi yaradılmayıb. D.Nort bununla belə müasir iqtisad elmində bölgünün əsas axın istiqamətinin olmadığını, əgər baş verərsə onda onun institusional dəyişikliklər modelinə əsaslanacağını qeyd edir. Əgər son illərdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gedən iqtisadi proseslərə nəzər salsaq institusional dəyişkən modelin tətbiq edildiyini görmək olar. Lakin bir çox hallarda bu dəyişikliklərdə də yanlışığa yol verilir.

Q.Ofer keçid iqtisadiyyatının təcrübəsində köklü dəyişikliklərin əhəmiyyətini göstərərəkən qeyd edir ki, “adətən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə əvvəlcə minimal institusional bazanı yaratmaq əvəzinə iqtisadi sistemi yaratmağa cəhd göstərilir. Bu bazar mexanizminin işinin məhv edilməsinə, müəssisənin idarəetmə metodlarının əvvəlki konservasiyasına, inhisarın tüğyan etməsinə, kölgə iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə, korrupsiya və dövlət nəzarətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Deməli, iqtisadi sistemin qurulması üçün ilk öncə minimal institusional bazanın yaradılması vacibdir. Bu bazanın yaradılmadığı təqdirdə gəlirlərin bölgüsündə problemlər meydana gəlir. Lakin bu halda da ölkənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə dövlət gəlirlərin tənzimlənməsində fəal iştirak etməklə bir-biri ilə əlaqədə olan zaman ziddiyyət təşkil edən iki məsələni həll etməyə çalışır. Bir tərəfdən gəlirlərdə yaranmış bərabərsizliyi aradan qaldırmağa, digər bir tərəfdən isə bu bərabərsizliyin tam aradan qaldırmamağa çalışır. Çünki ciddi bərabərsizlik və tam bərabərlik, həm iqtisadi səmərəlilik, həm də sosial ədalət prinsiplərinə ziddir.

Lakin dövlət birbaşa və dolayı yolla gəlirlərin təkrar bölgüsünü həyata keçirməklə bu bərabərsizliyi nisbi azaltmağa çalışır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- «transfert ödəmələri», aztəminatlı əhali qruplarına, əlillərə, qocalara və işsizlərə müavinət ödəmələri;
- sosial əhəmiyyətli məhsul və xidmətlər üçün «qiymət tənzimlənməsi»;
- gəlirlərin və transfert ödləmələrinin mövcud qanunla indeksasiya edilməsi;
- bütün müəssisələrdə əmək ödənişinin bazası kimi «minimum əmək haqqı»nın tətbiq edilməsi;
- nominal gəlirlərin artmasına uyğun olaraq vergi dərəcələrinin artırılması kimi mütərəqqi vergi ödəməsinin tətbiqi;

Bölgü demək olar ki, həmişə iqtisad elmində səmərəlilik problemi ilə bağlı olmuşdur. Əgər makro səviyyədə gəlirlərin bölgüsünə dövlət siyasəti prizmasından baxılırsa, mikro səviyyədə gəlirlərin bölgüsü ənənəvi olaraq istehsal amillərinin gəlirliliyinin təhlilindən keçir. Qeyd edək ki, funksional və şəxsi olmaqla gəlirlərin bölgüsünün iki növü göstərilir.

Gəlirlərin funksional bölgüsü - istehsal amillərinə əsaslanır. Gəlirlərin funksio-

nal bölgüsü cəmiyyətin pul gəlirlərinin əmək haqqı, renta, faiz və mənfəət kimi gəlir növləri ilə bağlıdır.

Funksional bölgü əhalinin ilkin gəlirlərini formalaşdırır. Kiçik mülkiyyətçilərin, o cümlədən həkimlərin, vəkillərin, fermerlərin, kiçik və korporativ olmayan müəssisələrin sahiblərinin gəlirləri əmək haqqı, gəlir, renta və faizdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qarışıq iqtisadiyyatda ümumi gəlirlərin əsas hissəsi əmək haqqı hesabına formalaşır.

Məlum olduğu kimi, istehsal olunmuş milli gəlir əvvəlcə onun istehsalçıları arasında bölüşdürülür. Burada əmək, torpaq, kapital və sahibkarlıq fəaliyyəti istehsalın başlıca amilləri kimi çıxış edirlər. Buna görə də həmin gəlirlərin bölgüsündə onun mülkiyyətçiləri iştirak edərək, əmək haqqı, faiz, renta mənfəət formasında gəlir əldə edirlər. İstehsal olunan milli gəlirin ilkin bölgüsündən sonra, onun yenidən bölgüsü baş verir və beləliklə, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir. Bu bölgüdə Ş.Xəlilovun fikirləri ilə ifadə etsək, "...milli gəlirin bilavasitə istehsalı ilə məşğul olmayan cəmiyyətin digər üzvləri iştirak edirlər. Beləliklə, milli gəlirin ilkin və yenidən bölgüsü nəticəsində cəmiyyətdə bütün üzvlərinin və sosial qruplarının gəlirləri formalaşır. Başqa sözlə, gəlirlərin tənzimlənməsi baş verir.

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi, milli gəlir cəmiyyətin istehsal və istehlak tələbatını ödəyən həyat səviyyəsini formalaşdıran ümumiləşdirilmiş gəlir göstəricidir. Milli gəlirin artırılması istehsalın və sosial təyinatlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Milli gəlirin bir hissəsi əhalinin istehlak tələbatını ödəmək üçün əməyin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq bölünür, şəxsi istehlak fondu və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti formalaşır.

Milli gəlirin bölgüsündə əhalinin payını müəyyən edən gəlir səviyyəsi nominal gəlir adlanır. Nominal gəlirlər sahibkarın və əhalinin xərclərini ödəmək üçün ilkin bölgü yolu ilə əldə olunan gəlirlərdir. Lakin maliyyə-kredit, vergi, qiymət sistemi vasitəsilə nominal gəlirlərin də yenidən bölgüsü baş verir. Belə ki, dövlət nominal gəlirlərdən vergi vasitəsilə vəsait toplayır və ümumi cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün yenidən özünə qaytarır.

Real gəlirlər isə kəmiyyət və struktur baxımından nominal gəlirlərdən

fərqlənir. Belə ki, real gəlir – sərəncamda qalan gəlirlərlə əldə edilməsi mümkün olan məhsulların kəmiyyəti kimi başa düşülür. Real gəlirlər nominal gəlirlərin qiymət və tariflərin dəyişməsinə əsaslanaraq hesablanır. Ə.Q.Əlirzayevin fikrincə, real gəlirlərin dəyişməsinə təsir edən amillər nominal gəlirlərin dəyişməsinə başqa müstəvidə təsir göstərir. Gəlirlərin real bölgüsü o vaxt mümkün olur ki, həm muzzdlu işçinin, həm də kapital mülkiyyətçisinin sosial statusu birmənalı şəkildə eyniləşsin. Göründüyü kimi istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri müxtəlif istehsal amillərinə sahib olduğundan gəlirlərin funksional bölgüsü onların gəlirlərini əks etdirmir.

Gəlirlərin şəxsi bölgüsünə gəldikdə isə bu, onun ev təsərrüfatları və şəxslər arasında paylanması ilə ölçülür. Bu zaman dövlət istehsal amilləri üzrə əldə edilən gəlirlərin bir hissəsini vergi formasında onlardan alır və yenidən bölgü əsasında aztəminatlı ailələrə, dövlət xərclərinin ödənilməsinə xərcləyir. Deməli, gəlirlərin şəxsi bölgüsü cəmiyyətin məcmu gəlirlərinin ayrı-ayrı ev təsərrüfatları arasında bölgüsü ilə bağlıdır. Şəxsi bölgü qeyri-bərabərliyi ilə fərqlənir və bu Pareto-Lorens-Cini metodologiyası əsasında müəyyən edilir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Pareto gəlirlərin bölgüsünün faktiki göstəricilərinə əsaslanaraq, “Pareto” qanununu formalaşdırmışdır. «Pareto qanunu»na görə gəlir səviyyəsi və onları əldə edənlərin sayı arasında əks bağlılıq vardır. Başqa cür desək, gəlirlərin fərdi bölgüsü davamlı qeyri-bərabərdir. Pareto qanuna görə demək olar ki, gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik səviyyəsi («Pareto əmsalı») müxtəlif ölkələrdə, eynidir. Çünki Pareto konsepsiyasında gəlirlərin bölgüsünə sosial və siyasi amillərdən asılı olmayan və dəyişmə-yən amil kimi baxılır. Paretoya görə tarazlıq yalnız o halda mövcud olur ki, tək-cə tələb-təklif arasında deyil, eyni zamanda bazar münasibətləri iştirakçılarının rifah halında bərabərlik olsun. Eləcə də onun bütün iştirakçılarının rifahı yaxşılaşsın. Onun rifah halı meyarında deyilir: «heç kimə zərər vurmayan və bəzilərinin isə vəziyyətini yaxşılaşdıran hər hansı dəyişikliyə ümumi yaxşılaşma kimi baxmaq lazımdır».

Qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizlik qiymətləndirilərkən müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur. Onlardan birincisi gəlirlərin bir neçə komponentinə əsaslanır. Bu zaman əsas gəlir mənbələrinə görə ümumi qiymətləndirmə aparılır. Burada gəlirlərin bərabərsizliyi əmək haqqından, özünü

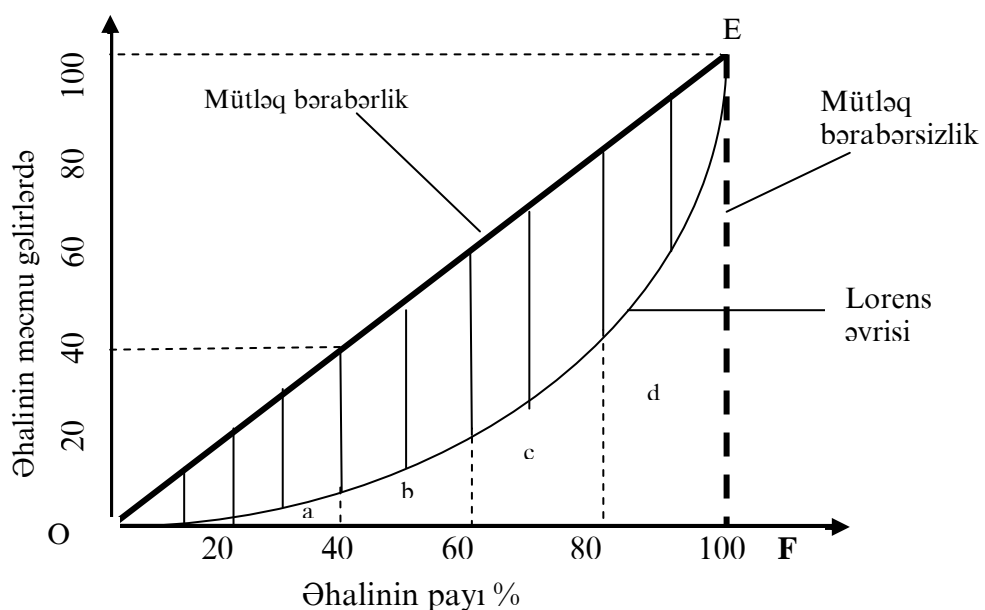
məşğulluqdan və transfert ödəmələrindən əldə edilən gəlirlərin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi ilə müqayisə edilir. Ancaq bu digər gəlir mənbələrinin bərabərsizliyə təsirinin müəyyən edilməsinə imkan vermir.

İkinci yanaşma gəlirin başqa komponentlərinin əlavəsi zamanı tədqiq olunur. Bu yanaşma, digər gəlir komponentlərinin ümumi gəlirlərdə bərabərsizliyə təsirinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı müəyyən olunmuş komponentin məbləği, ölçüsü bura əlavə olunan komponentlərin ardıcılığından asılıdır.

Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünün spesifik səbəbi mövcud bazar mühitinin (əməyin dəyərinin ucuz olması, normativ hüquqi bazanın tənzimlənməməsi, gizli gəlirlərin böyük olması imkanları və s.) xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Gəlirlər üzrə bərabərsizliyin ölçülməsi üçün əhalinin bərabər paylara (desil 1/10 və kvintil 1/5) bölgüsünün statistik üsullardan geniş istifadə olunur. Ölçüyə aşağı, orta və yuxarı gəlir qrupları qoşulur. Desil və kvintil üzrə gəlirlərin bölüşdürülməsi gəlirlərin diferensiasiya dərəcəsinə və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin səviyyəsinə əsaslanır.

Məlum olduğu kimi gəlirlərin bərabərsizliyinin qiymətləndirilməsində daha geniş tətbiq olunan metod Lorens əyrisidir. Bu əyri əhalilini gəlirin artmasına görə qruplaşdırır və onlar arasında fərqi müqayisə edir.

Bunun daha aydın olması üçün Lorens əyrisinin izahına diqqət yetirək.

Şəkil 1.1. Lorens əyrisi

Üfüqi ox üzərində bütünlükdə ailələrin (20%-lik bölgü üzrə ailələrin payı) payını, şaquli ox isə ailələrin məcmu gəlirlərdə (20 %-lik bölgü üzrə) payını göstərir. Bu qrafikdə 20% ailənin gəliri 3,8%, 40% ailənin gəliri 10,1%, 60% ailənin gəliri 21,0%, 80% ailənin gəliri 42,8% təşkil edir. Bu onu deməyə əsas verir ki, 80% ailənin gəliri məcmu gəlirlərin 42,8%-ni, 20% ailənin gəliri məcmu gəlirlərin yarısından çoxunu, yəni 57,2%-ni əldə edir.

Lorens əyrisi OE düz xəttindən nə qədər çox uzaqlaşarsa bərabərsizlik bir o qədər çoxalır. Başqa sözlə, əyrinin mütləq OE düz xəttinə yaxınlaşması bərabərsizliyin aradan qaldırılması, uzaqlaşması isə bərabərsizliyin dərinləşməsini göstərir.

Əgər gəlirlər bərabər bölünürsə onda hər bir ailə qrupu onun xüsusi çəkisinə uyğun olaraq gəlir əldə etməli və bu mütləq bərabərlik kimi xarakterizə olunmalıdır. Mütləq qeyri-bərabərlik isə o vaxt baş verir ki, 1% ailə gəlirlərin 100%-ni əldə edir. Yerdə qalanlar isə heç nə əldə etmir. Bu isə təcrübi olaraq qeyri-mümkündür.

Bütün keçid iqtisadiyyatı ölkələrində gəlirlərin bölgüsündə ciddi bərabərsizlik müşahidə olunur. Qeyd edək ki, Rusiyada 10% yoxsul əhalinin payına gəlirlərin cəmi 2%-i düşür, eyni vaxta 10% varlı təbəqənin payına gəlirlərin 40%-i düşür. Braziliya, Çili, Meksikada da 10% yoxsul əhaliyə gəlirlərin 1,5%, 10% varlıya düşən gəlirlər isə 47,6% təşkil edir.

Gəlirlərin konsentrasiyası indeksi (Cini əmsalı) K_c gəlirlərin faktiki bölgüsündən fərqli olaraq əhalinin bərabər qruplar üzrə bərabər ölçüdə bölünməsinə xidmət edir (əhalinin gəlirlərinin paylanmasının qeyri-bərabərlik dərəcəsi). Bu indeks aşağıdakı formül üzrə hesablanır.

$$K_c = 1 - \sum_{i=1}^n (L_i - L_{i-1})(S_{i-1} + S_i) \quad (1.1.)$$

Burada L_i , L_{i-1} – hər intervaldakı əhalinin payı; S_i , S_{i-1} – məcmu gəlirlərin payı (i- intervalların başlanğıcı və sonu).

Əgər gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərsizlik (EF) baş versəydi, onda digər ailələr məhv olardı. Əgər gəlirlər bərabər bölünə idisə, onda mütləq bərabərlik yəni (OE) düz xətti alınardı. Bu isə o deməkdir ki, gəlirlərin 20%-ni əhalinin 20%, 40%--ni əhalinin 40%-i, 60%-ni əhalinin 60%-i, 80%-ni isə əhalinin 80%-i mənimsəyir.

Lakin insanların, ailələrin gəlir əldə etmək imkanlarının, qabiliyyətinin, mülkiyyətə sahibliyinin, fiziki və əqli sağlamlığının və s. bu kimi amillərin təsirini nəzərə alsaq gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünə təbii proses kimi baxmaq olar.

Gəlirlərin bölgüsünün səviyyəsini ölçən digər üsul Aktinson indeksidir. Bu indeks gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü nəticəsində itirilən sosial rifahı müəyyən edir. Qeyd edilən üsulla faktiki göstəricilərin ümumiləşdirilməsi müxtəlif zaman mərhələlərində, müxtəlif ölkələrdə və ya əhali qrupları arasında qeyri-bərabərlik dərəcəsini ölçmək (qiymətləndirmək) üçün istifadə olunur.

Sosial gərginliyin artmasına təsir göstərən əlavə amil gəlirlərin sosial qruplar və regionlar arasında qeyri-bərabər bölünməsidir. Gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin obyektiv, subyektiv və spesifik səbəbləri vardır. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin obyektiv səbəbi ümumilikdə məşğulluğun faydalılığına, əmək haqqının ərazi, sahə, peşələrarası diferensiasiyasına, təhsil səviyyəsinə, mülkiyyətə sahibliyin qeyri-bərabərliyinə əsaslanır. Subyektiv səbəbinə gəldikdə isə bu şəxsiyyətin xarakteri (uğur, əlaqə, risk, avantürüstlük, diskriminasiya və s.) ilə bağlıdır.

Amerika iqtisadçısı S.Kuznets 1955-ci ildə ilk dəfə olaraq iqtisadi inkişaf bərabərsizlik arasında bağlılıq olması məsələsinə diqqət yetirdi. O göstərdi ki, iqtisadi inkişaf başlanğıcda bərabərsizliyə aparır, sonra da bu bərabərsizlik azalır. Bu asılılıq Kuznets əyrisi adını almışdır. Rövallion Çen 1981-1994-cü illərdə 67 inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkəsinin ev təsərrüfatlarının tədqiqini apararaq bərabərsizliyin dəyişməsi ilə iqtisadi inkişaf arasında nisbi asılılığı tapdı. Oxşar nəticəni Mişel P. Keane və Esvard S. Prasad 2001-ci ildə 14 keçid iqtisadiyyatı ölkəsində keçid dövrünün ilk 8 ilini tədqiq edərək əldə etdi. Əvvəllər hesab edilirdi ki, bərabərsizlik iqtisadi artımı stimullaşdırır. Bunu onunla izah edirdilər ki, ilkin bərabərsizlik varlıqların kapital yığılmasına şərait yaradır və yığılan kapital hesabına iqtisadi inkişaf stimullaşdırılır. Sonralar bərabərsizliyin azaldılmasının iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərməsi fikirləri də öz yerini tutmağa başladı.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, yüksək bərabərsizlik olan ölkələrdə adətən şöhrətpərəst tədbirlərə, abadlıq, təmir-tikinti işlərinə meyl artır. Bundan başqa yüksək bərabərsizlik olan ölkələrdə ədalətsizlik, cəmiyyətdə bir sinif və ya ictimai

qrup tərəfindən başqa sinif və ya ictimai qrupun mülkiyyətinin zorla əlindən alınması hallarının genişlənməsi yığma marağı zəiflədir, kapital qoyuluşuna və əməyə stimulu azaldır, iqtisadi artımı zəiflədir, siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə və ciddi qarşıdurmaya gətirib çıxarır.

Hazırda gəlirlərinin bölünməsinə bərabərsizliyi qiymətləndirərkən ev təsərrüfatları üzrə statistik göstəricilərdən istifadə edərək az və ya çox gəlirlilər arasında balansın gözlənilməsi vacibdir. Lakin bəzən cəmiyyətdəki mövcud bərabərsizliyi süni azaltmaq (yəni göstəricilərdə) üçün varlı ev təsərrüfatlarının sorguya cəlb edilməməsi gəlirlərdə bərabərsizliyin qiymətləndirilməsinə imkan vermir.

Aparılan tədqiqat işlərində növbəti addım sosial-demoqrafik xarakteristikanın əhali gəlirlərinə və eləcə də gəlirlərin bölgüsünə təsirinin qiymətləndirilməsidir. Bunlara: demoqrafik (ev təsərrüfatı başçısının yaşı, cinsi, təhsili, məşğulluq statusu) və məşğulluğun strukturunda dəyişikliklər, işsizlik, ev təsərrüfatının yaşadığı ərazi, sakinlik növü və s. aid edilir.

Məlum olduğu kimi, yoxsulluq gəlirlərin və əmlakın qeyri-bərabər bölgüsü, yüksək inflyasiya şəraitində gəlirlərin indeksasiya olunmaması, məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması, siyasi qeyri-sabitlik və s. məsələlərlə birbaşa bağlıdır. Bu zaman gəlirləri, yenidən bölgüsü ilə bağlı olan funksiya heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki gəlirlərin bölgüsünü təmin edən konkret mexanizmin olmaması sosial təcəlləşməni və yoxsulluğu dərinləşdirir. Xüsusilə insanların özündən asılı olmayan xəstəlik, əlillik, qocalıq və s bu kimi hallar yoxsulluğa əsas yaradır. Bu halda dövlət yığılan vergilərin yenidən bölgüsünü aparmaqla (sosial müdafiə, tibbi yardım, təhsil, müavinət) yardım göstərir.

Beləliklə, əhali gəlirləri və onun dinamikası ölkədə makroiqtisadi proseslərin həyata keçirilməsində, iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində və həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan indiki bazar münasibətləri şəraitində əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələrinin, strukturunun, eləcə də həyat səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin həm nəzəri, həm də praktiki olaraq öyrənilməsi tələb olunur.

1.2. Həyat səviyyəsi və əhali gəlirlərinin bölgüsü arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri əsasları

Məlum olduğu kimi, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkədə həyata keçirilən iqtisadi və sosial siyasətdən birbaşa asılıdır. İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi dövlətin sosial siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də əhali gəlirlərinin tənzimləməsinə yerinə yetirməklə həyat səviyyəsinin fasiləsiz yüksəldilməsinə, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, sosial rifahın təmin olunmasına nail olmaqdan ibarətdir. Dünyanın tanınmış iqtisadçı alimləri D.Beg, S.Fişer və R.Dornbuş sosial siyasət anlayışına müxtəlif bazarlarda ev təsərrüfatlarının davranışına, hərəkətinə dövlətin sistemli təsiri kimi izah edirlər. Burada dövlətin sistemli təsiri dedikdə daxili məhsul və xidmətlər bazarında qiymət tənzimlənməsi, vergi siyasəti və sağlam rəqabət mühitinin formalaşması və s. başa düşülməlidir. Sözsüz ki, hər bir bazar subyekti (bəzi dövlət müəssisə və təşkilatları istisna ilə) öz gəlirini maksimum səviyyədə artırmağa çalışır. Çünki gəlir, bazar iqtisadiyyatının aktiv iştirakçılarının fəaliyyətinin son məqsədi, obyektiv və zəruri şərti hesab olunur. Buna baxmayaraq burada dövlətin tənzimləmə siyasəti vacibdir. Bu dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət, gəlirlərin alınmasında əmələ gələn bərabərsizliyin nisbi azalması, kütləvi yoxsulluğun qarşısının alınması və nəhayət, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə müşayiət olunur.

Ə.T.Nağıyev və R.İ.Mürşudovun fikirlərinə görə, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına keçid və keyfiyyətə yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması, sosial müdafiə sistemində zəruri islahatların aparılmasını, müasir tələblərə cavab verən çevik, işlək mexanizmlərin, əmək və sosial hüquqların qorunmasını təmin edən tam əlaqəli hüquqi və iqtisadi-sosial təminat sisteminin yaradılmasını təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin artırılması və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətdən, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsindən birbaşa asılıdır. Məhz bu səbəbdən əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələri, onların sosial qruplar, ev təsərrüfatları və digər əhali qrupları arasında ədalətli bölünməsi cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsinin əsas və başlıca şərti hesab edilir. Ə.Əlirzayev gəlirləri istehsal, bölgü prosesləri

nəticəsində formalaşan sosial-iqtisadi inkişafın maddi əsası hesab edir. Onun fikrincə, «gəlirlər iqtisadi obyektlərin (və subyektlərin) fəaliyyət xüsusiyyətlərini, onların məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan fikirlər əhali gəlirlərinin formalaşmasında sosial siyasətin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir və sosial münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində dövlətin əsas funksiyası hesab olunur. L.İ.Abalkin haqlı olaraq müasir mərhələdə sosial siyasətin başlıca istiqamətini şəxsiyyətin iqtisadi fəallığının hərtərəfli stimullaşdırılmasına, hər bir insanın özünün əməyi, enerjisi, təşəbbüsü və bacarığı ilə özünə və ailəsinə layiqli həyat şəraiti qurulmasının təmin edilməsinə yönəlməsində görür. Hesab edirik ki, layiqli həyat şəraitinin qurulması insanların gəlirlərindən asılı olur.

Qeyd edək ki, transformasiya iqtisadiyyatında dövlət müxtəlif vasitələrdən, üsullardan istifadə etməklə bu funksiyaların həyata keçirilməsini, əhali gəlirlərini artırmaqla ölkə vətəndaşlarının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və sosial dövlətin qurulması öhdəliyini öz öhdəsinə götürür. Beləliklə, P.K.Qonçarovun sözləri ilə ifadə etsək «...dövlət sosial siyasətin strategiyasını və onun baza parametrlərini müəyyən-ləşdirməklə vətəndaşlar, ictimai institutlar və dövlət arasında harmoniya yaradır». Sosial siyasətin son məqsədinə gəldikdə isə o əhali gəlirlərini (məşğulluq, əmək haqqı, müavinətlər və s.) tənzimləməklə ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. C.B.Quliyevin fikrincə, «həyat səviyyəsi insanların fiziki, mənəvi və sosial tələbatının təmin edilməsi səviyyəsini xarakterizə edən sosial-iqtisadi kateqoriya kimi, bir tərəfdən insanların tələbatının inkişaf dərəcəsi ilə, digər tərəfdən də, onların tələbatının təmin edilməsi üçün istifadə olunan mühüm nemətlərin və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Əgər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə, eləcə də iqtisadi ədəbiyyatlara nəzər salsaq, əhali gəlirləri ilə həyat səviyyəsi arasında birbaşa asılılığın olduğunu görə bilərik. Yəni bu anlayışların biri digərini tamamlayır. Belə ki, əgər ölkədə həyat səviyyəsi aşağıdırsa deməli, real gəlir səviyyəsi aşağıdır və ya əksinə, əgər real gəlir səviyyəsi azdırsa, deməli, həyat səviyyəsi aşağıdır. Müasir mərhələdə sosial siyasətin başlıca istiqaməti şəxsiyyətin özünə və ailəsinə layiqli həyat şəraiti qurulmasına yönəlməlidir.

Bu baxımdan, əhali gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq edərkən «həyat səviyyəsi» və «əhali gəlirləri» anlayışlarının mahiyyətinin və qarşılıqlı əlaqəsinin açılması vacibdir. Bu anlayışların birinin digərini tamamladığını və gəlirlərin həyat səviyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq əvvəlcə «həyat səviyyəsi» anlayışının mahiyyətinə nəzər salaq. Bu anlayış altında adətən, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, insanların maddi və mənəvi tələbatının ödənilmə səviyyəsi başa düşülür. Ödənilmə səviyyəsi burada insanın yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün istehlak standartları səviyyəsi kimi izah edilir. Göründüyü kimi, həyat səviyyəsi təkcə gəlirlərə görə deyil, kompleks göstəricilərə əsaslanaraq qiymətləndirilir.

Qeyd edək ki, bəzən elmi ədəbiyyatda «həyat səviyyəsi» və «həyat keyfiyyəti» anlayışları eyniləşdirilir. Hesab edirik ki, bu anlayışlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ümumi bağlılıq olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər vardır. Qeyd edildiyi kimi həyat səviyyəsi müəyyən dövr üçün insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilmə səviyyəsini əks etdirir. S.A.Vasnev həyat səviyyəsi anlayışına geniş mənada baxmışdır. O əhalinin «həyat səviyyəsi» anlayışı altında insanların həyatı üçün zəruri olan maddi (ərzaq məhsulları, paltar, yaşayış binası, məişət əşyaları) və mənəvi (əmək, məşğulluq, sağlamlıq, təhsil, asudə vaxt, istirahət) tələbatının ödənilməsi səviyyəsini əsas götürür. Göründüyü kimi, «həyat səviyyəsi» əhalinin zəruri maddi sərvət və xidmətlərlə təminatının minimal istehlak tələbi səviyyəsinə çatdırılması və səmərəli istehlakın təmin edilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu cəhətləri nəzərə alaraq iqtisadi nəzəriyyədə həyat səviyyəsinə mühüm və olduqca mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya kimi baxılır. «Həyat keyfiyyəti» isə çox vaxt özündə kəmiyyətə tam qiymətləndirilməsi mümkün olmayan çoxsaylı amilləri birləşdirir. Həyat keyfiyyətinə –insanın əmək şəraiti və təhlükəsizliyi, asudə vaxtdan istifadə imkanları, ekoloji vəziyyəti, sağlamlığı, fiziki inkişafı və bir çox başqa göstəricilər daxildir. Qeyd olunanlar onu göstərir ki, əhalinin həyat səviyyəsinin və eləcə də yoxsul əhalinin müəyyən edilməsində əhali gəlirləri, xüsusilə də pul gəlirləri əhəmiyyətli yer tutur. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin formalaşması, onların növləri və mənbələrinin kompleks tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq sənədlərdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün əhalinin maddi gəlirləri birinci sırada yer alır. Çünki yoxsulluğa təsir edən amillər içərisində ən vacib yeri məhz əhalinin pul gəlirləri tutur.

Əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirərkən onların maddi vəziyyəti və tədqiq olunan dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən bir sıra göstəricilər təhlil olunur. Maddi vəziyyəti dedikdə əhalinin pul gəlirləri və onların istifadəsi başa düşülür. Geniş mənada gəlir hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edir. Bu mənada A.M.Babuşkına haqlı olaraq əhali gəlirlərini həyat səviyyəsini müəyyən edən başlıca amil kimi qiymətləndirir. Əhali gəlirləri eləcə də yoxsulluğun qiymətləndirilməsində əsas yerlərdən birini tutur. Ona görə də əhalinin həyat səviyyəsindən danışarkən ilk növbədə sosial qrupların, ev təsərrüfatlarının maddi vəziyyəti, yəni pul gəlirləri, eləcə də həyat səviyyəsinə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən digər amillər qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə ilk növbələ əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələrinə və xərclərinin quruluşuna və onların istifadəsi məsələlərinə baxılmalıdır. V.F.Mayer haqlı olaraq istehlakın səviyyəsi və strukturuna həyat səviyyəsinin bilavasitə və birbaşa göstəricisi kimi baxır. V.İ.Qurev isə əhalinin real gəlirlərini xalqın rifah səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstərici hesab edir. Araşdırmalardan da görüldüyü kimi həyat səviyyəsi, ilk növbədə gəlirlərə əsaslanaraq müəyyən edilir. Təcrübə ölkənin böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir ölkədə vətəndaşların həyat səviyyəsinin bilavasitə iki mühüm amildən asılı olduğunu göstərir. Bunlardan birincisi, ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin kəmiyyəti, ikincisi isə bazarın əmtəə və xidmətlərlə təmin olunma dərəcəsidir. Maraqlıdır ki, bu gün müasir dünyada dövlətlərin iqtisadi gücü onun büdcəsində və xəzinəsində böyük miqdarda pul və qızıl ehtiyatlarının olması ilə ölçülmür. Müasir dünya reallıqlarında dövlətin iqtisadi gücü onun vətəndaşlarının həyat səviyyəsi, gəlirləri, maddi və mənəvi tələbatının ödənilmə imkanları və səviyyəsi ilə səciyyələnir.

Aparılan nəzəri təhlildən görüldüyü kimi həyat səviyyəsi qiymətləndirilərkən bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. Tanınmış alim-statistik S.A.Vasnev bunların sırasına: əhalinin pul gəlirləri (orta hesabla ayda adambaşına); yaşayış minimumu;

əhalinin təbəqələşməsi; pensiyaların orta ölçüsü; əhalinin tələbatı və xərcləri; alıcılıq qabiliyyəti; təhsil səviyyəsi; sağlamlıq, sosial sahəyə çəkilən xərclər; orta ömür müddəti və doğum səviyyəsi və s. bu kimi kompleks sosial-iqtisadi göstəriciləri daxil edir. Göründüyü kimi, həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsində çoxlu göstəricilərdən istifadə olunur. Lakin onu da qeyd etmək vacibdir ki, bunlar bütövlükdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətdən və bu siyasətin məntiqi nəticəsi kimi əhali gəlirlərinin səviyyəsindən birbaşa asılı olur. Əgər dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət qeyri-təkmil olarsa, onda sosial ədalət prinsipləri pozulacaq, əhali gəlirlərinin, xüsusilə pul gəlirlərinin səviyyəsi aşağı olacaqdır. Bu halda sözsüz ki, yuxarıda sadalanan göstəricilər üzrə əldə olunan nəticələr də aşağı düşəcəkdir. Lakin unutmamaq olmaz ki, əhali gəlirlərinin yüksək olması həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə tam mənada təsir göstərə bilmir. Çünki həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün digər komponentlərin, başqa sözlə, sosial infrastrukturun da olması vacibdir. Deməli, «həyat səviyyəsi» anlayışı «əhali gəlirləri» anlayışına nisbətən daha geniş və kompleks göstəricilərlə xarakterizə olunur.

Məlumdur ki, gəlirlər insan potensialının istifadəsində, iqtisadi inkişafda insan amilinin rolunun artırılmasında və cəmiyyətə adaptasiyasında əhəmiyyətli yer tutur. Təsadüfi deyil ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhali gəlirləri sahəsində dövlət siyasəti iqtisadiyyatın idarə edilməsinin mühüm şərti hesab olunur və bunu iqtisadi fəaliyyətin məhz insanla bağlı olması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, iqtisadi fəaliyyət zamanı insanlar özlərinin, eləcə də cəmiyyətin istehlak tələblərini ödəmək üçün sərvət (mal və xidmətlər istehsalı) yaradılmasında iştirak edir və bunun nəticəsi olaraq müəyyən gəlir əldə edirlər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi fəaliyyətlərin son nəticəsi əhali gəlirlərinin formalaşmasına, bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafına və əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd edək ki, hansı iqtisadi sistemə aid olmasından asılı olmayaraq hər bir ölkədə həyat səviyyəsi qiymətləndirilərkən ilk növbədə, əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələri, onun növləri, quruluşu və bu gəlirlərdən istifadə səviyyəsi əsas kimi götürülür.

Fiziokrat F.Kene sərvətin mənbəyini xarici ticarət deyil, torpaq və əmək olduğunu, məhsuldar əməyin əkinçiliyə, mənfəətin (xalis gəlir) isə torpağa məxsus olduğunu

ğunu qeyd edirdi. Klassiklərin nümayəndəsi A.Smit bütün gəlirlərin ilk mənbəyi kimi əmək haqqı, mənfəət və renta olduğunu göstərir və bütün mövcud gəlirlərin bu mənbələrdən hər hansı biri ilə əldə olunduğunu qeyd edir. J.B.Seyə görə əmək, kapital və torpaq istehsal amillərinə uyğun olaraq üç gəlir mənbəyi vardır. Bunlara əmək haqqı, mənfəət, renta daxildir. O, əmək haqqına əməyin təbii qiyməti kimi baxırdı. A.Marşall isə (həmçinin İ.Şumpeter) öz tədqiqatlarında istehsal amilləri üzrə gəlirlərə sahibkarlıq gəlirini də əlavə edirdilər. Əmək digər istehsal amilləri ilə birləşdikdə əmək haqqı adlanan gəlir gətirir. Onu da qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək haqqından gəlirlər əhali gəlirlərinin formalaşmasında əsas mənbə rolunu oynayır. C.Lokk çox haqlı olaraq əməyi sərvətin başlıca mənbəyi hesab edir.

Əhali gəlirləri özü də iki növə: monetar (pul) və qeyri-monetar (natural) gəlirlərə bölünür. İqtisadi nəzəriyyə dərslində əhalinin pul gəlirlərinə əmək haqqından, sahibkarlıq fəaliyyətindən, pensiya, təqaüd, müxtəlif müavinətlər, mülkiyyətdən gəlir, dividend, renta, daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar, kənd təsərrüfatı məhsulları, müxtəlif məmulatlar, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsindən və s. bu kimi bütün pul gəlirləri daxil edilir. Monetaristlər pulu yalnız iqtisadi amil kimi deyil, təsərrüfat sisteminin başlıca mərkəzi elementi kimi qiymətləndirirlər. Onlar pulu ictimai sərvət hesab edirdilər. Bu element iqtisadi konyunkturanın vəziyyətini və bütün təkrar istehsal prosesinin gedişini müəyyən edir. Monetaristlər iqtisadi böhranların əmələ gəlməsinin, sosial gərginliyin artmasının, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin əsas səbəbini pulun sabitliyinin pozulmasında görürlər. Maddi gəlirlərə isə avtomobillər, bağ evləri, mebellər, mənzillər və s. formasında olan maddi sərvətlər daxildir.

Əhali gəlirləri sosial-iqtisadi kateqoriya kimi yaradılan məhsulun sosial qruplar, ev təsərrüfatları və ailələr, şəxslər tərəfindən mənimsənilməsi, onlar arasında bölünməsi və bu məhsulun istifadəsi üzrə cəmiyyətdəki münasibətləri xarakterizə edir. Bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərə həyat səviyyəsini xarakterizə edən mühüm göstərici kimi baxılır və onun mühüm tərkib hissəsi kimi tədqiq edilir.

Bəzən «gəlir» anlayışına dar mənada tərif verərək onu bazar iqtisadiyyatı subyektinin (hüquqi və fiziki) fəaliyyətinin nəticələrinin pulla qiymətləndirilməsi kimi

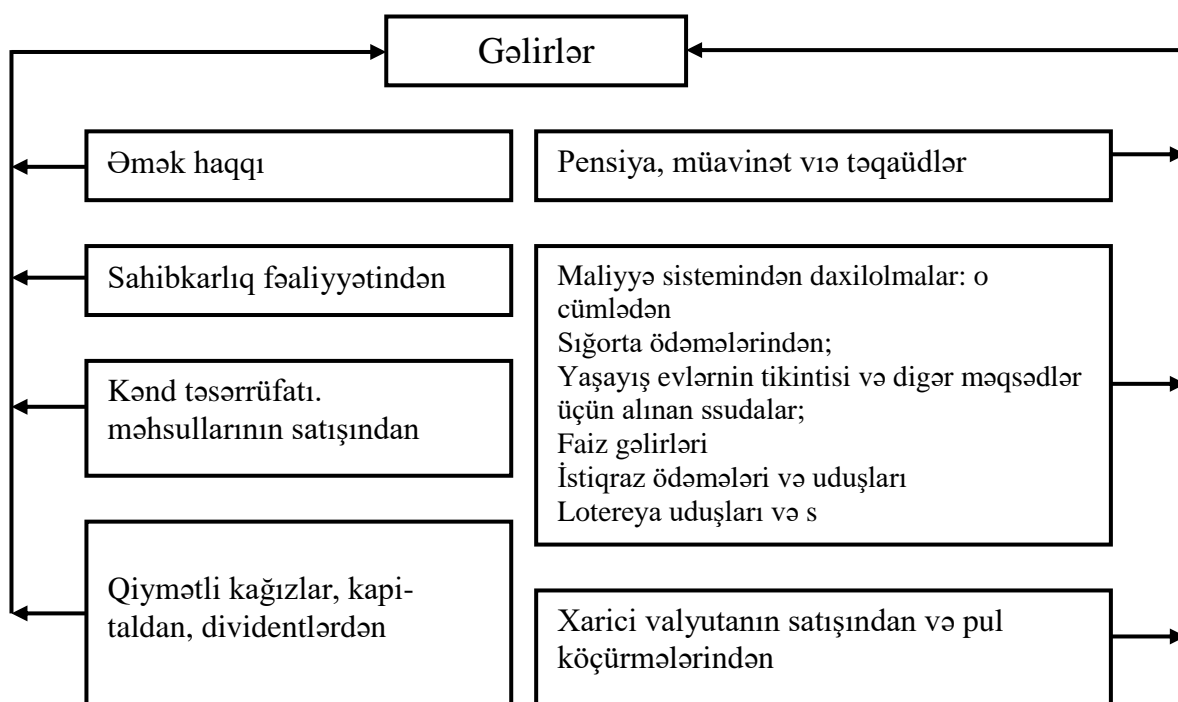
izah edirlər. Hesab edirik ki, bu tərif «gəlir» anlayışını mahiyyətini tam açma bilmir. Çünki cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmədən və gəlir əldə edənlər (transferlər, təqaüd və müavinətlər) də vardır.

Bu baxımdan qeyd etdiyimiz kimi «əhali gəlirləri» mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya hesab olunur. Məhz bu səbəbdən iqtisadi nəzəriyyədə «gəlir» anlayışına baxış da birmənalı deyildir. Ümumiyyətlə gəlirlər problemi iqtisadçılar və sosioloqlar arasında böyük maraq doğuran və bununla əlaqədar olaraq diqqəti həmişə özünə cəlb edən problemlər sırasına aid edilir. Gəlirlər həmçinin alınma mənbələrinə, növlərinə, müntəzəmliyinə, növbəliliyinə və s. görə fərqləndirilir.

O.Y.Mamedovun fikrincə, «gəlir - ailəyə istehsal amillərinin (əmək, torpaq, kapital, sahibkarlıq fəaliyyəti) mübadiləsi nəticəsində daxil olur». Bunun nəticəsi olaraq iqtisad elmində gəlirlər alınma mənbələrinə görə amilli və qeyri-amilli gəlirlərə bölünür. Bu gəlir mənbələrinə fərqli təriflər verilsə də, son olaraq hər bir istehsal amili şəxsi gəlirlərin müəyyən növünə aid edilir.

İstehsal amilləri üzrə gəlirlərə: təbii resurslar (torpaq və digər təbii resurslar); kapital; əmək; sahibkarlıq fəaliyyəti daxil edilir .

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq gəlirlərin aşağıdakı sxemini qurmaq olar.

Şəkil 1.2. Gəlirlərin mənbələri.

Sadalanan hər bir amil üzrə gəlirlər əmək haqqı, renta, faiz, sahibkarlıq mənfəəti formasında olur. İstehsal amilləri üzrə pul gəlirinin alınması faktının özü hər hansı şəxsin cəmiyyətin iqtisadi həyatında iştirakının obyektiv sübutu, gəlirin ölçüsü isə bu iştirakın miqyas göstəricisi kimi çıxış edir. Əmək amilinə görə ödəmənin inkişaf meyllərinin təhlili göstərir ki, bu gəlir növü uzunmüddətli perspektivdə pul gəlirlərinin formalaşmasının ümumi həcmində özünün aparıcı rolunu qoruyur. Lakin keçid dövrü əhali gəlirlərinin strukturunda dəyişikliklərin baş verməsi, xüsusi ilə əmək haqqının əhali gəlirlərində payının aşağı düşməsinə səbəb oldu. A.Smitin «əmək haqqı» nəzəriyyəsində çox düzgün olaraq yüksək əmək haqqını milli sərvətin artımının təbii əlaməti və qaçılmaz, zəruri nəticəsi kimi qiymətləndirir və onu sərvətin artmasının gələcək nəticələrinə, bununla yanaşı əhalinin artmasına səbəb olduğunu qeyd edir. K.Marks göstərirdi ki: «iş qüvvəsinin dəyəri-işçinin və ailəsinin mövcudluğu üçün zəruri vasitələrin dəyəridir».

Əhalinin pul gəlirlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq əmək haqqından, sahibkarlıq fəaliyyətindən və mülkiyyətdən, həmçinin sosial transfertlərdən daxil olan gəlirlər gəlirlərin başlıca tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Əhalinin pul gəlirlərinin dinamikası və səviyyəsini qiymətləndirərkən nominal, sərəncamda qalan və real gəlir göstəricilərindən istifadə olunur.

Sxem 1.1
Əhali gəlirlərinin təsnifatı

Alınma forması üzrə	Vergi ödəmələri və qiymətə münasibətdə	İstehsal amilləri üzrə	Alınma üsulu üzrə	
monetar-(Pul)	nominal	əmək haqqı (nominal, real)	formal iqtisadiyyatdan gəlir	qeyri-formal iqtisadiyyatdan gəlir
qeyri monetar	sərəncamda qalan			
	real	renta (təbii pesurs-lar, torpaq, kapital)		gizli iqtisadiyyat
		Sahibkarlıq fəaliyyəti		

Məlum olduğu kimi, nominal gəlir müəyyən dövr ərzində əldə edilən pulun məbləğidir. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi əhalinin nominal pul gəlirləri müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Onların sırasına: istehsal amilləri üzrə gəlirləri, dövlətin yardım proqramları xətti ilə daxil olan pul gəlirlərini, maliyyə sistemindən güzəşt daxil-

olmalarını (banklardan, əmanət kassalarından, sığorta idarələrindən və s.) və s. bu kimi gəlir mənbələrini daxil etmək olar. Nominal gəlir – müəyyən dövr ərzində şəxslər tərəfindən alınan pulun məbləği, həmçinin vergi ödəmələrinin məbləğindən asılı olmayaraq pul gəlirlərinin səviyyəsini xarakterizə edir. Natural gəlirlərə hər şeydən əvvəl ev təsərrüfatlarında şəxsi istehlak üçün istehsal olunan məhsullar daxildir.

Nominal pul gəlirlərinə: məşğul əhalinin əmək ödənişindən; sahibkarlıq fəaliyyətindən; kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından; pensiya, müavinət, təqaüd, və başqa sosial transfertlərdən; sığorta, kredit və ssudadan; mülkiyyətdən, faiz formasında qoyulan vəsaitdən, qiymətli kağızlardan, dividendlərdən gəlirlər; xarici valyuta satışından; saldo (köçürmə ilə alınan pullar) və s. gəlirlər daxildir.

Nominal gəlirlərin strukturuna:

- əmək gəlirləri (əmək haqqı, mükafat və s.)
- mülkiyyətdən, torpaq və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər;
- şəxsi təsərrüfatdan gəlirlər;
- transfertlər – pensiya, aztəminatlı ailələrə və işsizliyə görə müavinət, uşağa görə kompensasiya;
- maliyyə kredit sistemindən gəlirlər - dövlət və özəl sığortadan, bank ssudalarından, səhmlərin qiymətinin artmasından, əmanət qoyuluşundan faiz, lotereya uduşları, kompensasiya və s. daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan gəlirlərin əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsində onların real dəyərinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Real gəlirlər – müəyyən vaxt çərçivəsində sərəncamda qalan gəlirlərlə, qiymət dəyişməsini nəzərə almaqla məhsul və xidmətlərin kəmiyyəti kimi çıxış edir (46, s. 442-454). Daha aydın ifadə etsək real gəlirlər nominal gəlirlərin qiymət və tariflərin dəyişməsinə əsaslanaraq hesablanır. Başqa sözlə, real gəlirlər nominal pul gəlirlərinin (əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin) inflyasiyadan müdafiə olunmasıdır. Məlumdur ki, inflyasiya baş verərkən pul gəlirlərinin real həcmi azalır və bu pulun alıcılıq qabiliyyətinə təsir göstərir. Tədqiqat dövründə istehlak qiymətləri indeksinin dəyişməsi ilə sərəncamda qalan pul gəlirləri reallığa əsaslanaraq hesablanır.

Əhalinin real pul gəlirlərinin göstəricisi G sərəncamda qalan pul gəlirlərinin

W istehlak qiymətləri indeksinə I_p bölünməklə tapılır:

$$G = \frac{W}{I_p} \quad (1.2)$$

(istehlak qiymətləri indeksinin hesablanması metodikası orta ariometrik indeks kimi Laspeyres formuluna əsaslanır.

Həyat səviyyəsi tədqiq edilərkən əhalinin uyğun resurs və xidmətlərin istehlakı imkanlarının qiymətləndirilməsi və alıcılıq qabiliyyəti paritetindən istifadə olunur. Bu hesablama ümumilikdə əhali və ayrı-ayrı əhali qrupları üçün istifadə olunur və aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə edilir:

a. adambaşına orta pul gəlirlərin ümumi məbləğini əldə etməklə məhsul və xidmətlərin kəmiyyətinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi ilə;

b. əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı növlərinin əmtəə ekvivalenti formasında hesablanmaqla

Alıcılıq qabiliyyəti səviyyəsi bütövlükdə əhalinin adambaşına düşən orta pul gəlirlərinin D əmtəə və xidmətlərin orta qiyməti P əsasında hesablanır:

$$AQP = \frac{D}{G} \quad (1.3.)$$

Əhalinin gəlirlərinin qruplaşmasının mütləq tədqiqat metodu Variasiya sırasının qurulması əsasında adambaşına düşən orta pul gəlirləri üzrə bölünməsidir. Burada empirik verilənlər seçilmiş ev təsərrüfatlarının yoxlanması, sıralanması və qruplaşdırılması, gəlirin artması intervalı üzrə statistik xarakteristikası üçün istifadə olunur. Bu zaman adambaşına gəlirlərin orta əhəmiyyəti; modal gəlirlər (hər şeydən əvvəl əhalinin üzləşdirilən gəlir səviyyəsi); median gəlirlər (gəlir göstəricisi, orta sıra üzrə sərəncamda qalan gəlirlər) əsas kimi götürülür.

Milli hesablar sisteminin göstəriciləri üzrə metodologiyada sərəncamda qalan gəlir – vergilər digər məcburi ödəmələri çıxıldıqdan sonra qalan nominal gəlir kimi göstərilir. Bildiyimiz kimi əhalinin istehlak səviyyəsi birbaşa gəlirlərdən asılı olur. Sərəncamda qalan gəlirlərin dinamikasını ölçmək üçün gəlirlərin real bölüşdürülməsi göstəricisindən istifadə olunur və qiymət indeksini nəzərə almaqla hesablanır. Əhalinin şəxsi sərəncamında olan gəlirlər - əhalinin şəxsi gəlirlərindən vergilər, məcburi

ödəmələr və könüllü olaraq ictimai təşkilatlara ödəmələr çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ aid edilir.

Gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətini vaxta görə ümumiləşdirilmiş formada qiymətləndirmək üçün əhalinin ümumi real gəlirləri göstəricisindən istifadə olunur. Sərəncamda qalan pul gəlirləri nominal pul gəlirlərinin, məcburi ödəmələrin hesablanması yolu ilə müəyyən edilir.

Əhalinin gəlirlərinin strukturunu, səviyyəsini və həcmi ölçmək üçün həmçinin şəxsi sərəncamda qalan gəlirləri müəyyən etmək üçün adambaşına düşən orta pul gəlirləri, pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti göstəricilərindən istifadə olunur.

Ümumiyyətlə əhalinin gəlirləri onların səviyyəsi, strukturu, alınma mənbələri və diferensiasiya dərəcəsi cəmiyyətin rifahının mühüm sosial və iqtisadi göstəricisi hesab olunur. Gəlirlə bağlı bazar strategiyasının əsas prinsipi “hamının varlı olmasının mümkünsüzlüyü və eyni zamanda heç kəsin kasıb olmaması”ndan ibarətdir. Bu baxımdan gəlirlərin dəstəklənməsi üzrə dövlətin yeritdiyi siyasət yoxsulluqla mübarizənin mühüm dövlət məqsədi olmasına dəlalət edir.

Gəlirlərin formalaşmasında məşğulluqdan əldə edilən gəlirlər ən mühüm göstəricilərdən biri hesab edilir. Ümumiyyətlə, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi sosial-iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi hesab edilir. Belə ki, hər bir vətəndaşın ictimai yararlı fəaliyyəti şəxsi və ictimai tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynayır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin mühüm elementi nominal orta aylıq əmək haqqının son həddinin müəyyən edilməsidir. Bu hədd inflyasiya spiralının «qiymət və əmək haqqı» ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Bu tədbir təcrübədə əmək haqqı və qiymətin «dondurulması» kimi gəlirlərinin qorunması siyasətinin əsas elementini təşkil edir. Qoruma siyasəti realizə olunan məcmu təklifin həcmi üzərində ödəmə qabiliyyətli tələbi inflyasiya artımı ilə məhdudlaşdırır. Bir sıra alimlərin fikrincə burada hakim sosial göstəricilərə: gəlirlərin, var-dövlətin, mülkiyyətin, kapital üzərində hüquq və nəzarətin bölünməsində bərabərlik dərəcəsinə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur.

Beləliklə, əhali gəlirlərinin ölçüsünün və strukturunun qiymətləndirilməsində müxtəlif göstəricilərin nəzərə alınması tələb olunur. Bunlara: il ərzində istehsal olu-

nan Ümumi Daxili Məhsul (adambaşına); ev təsərrüfatlarının gəlirləri, inflyasiya və indeksləşmə, əmək haqqı səviyyəsi, dövlətin sosial müdafiə və təminat üzrə həyata keçirdiyi tədbirlər; qeyri-bərabərliyin və yoxsulluğun səviyyəsi və s. bu kimi həyat səviyyəsinə təsir göstərən göstəricilər daxildir.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin təkrar bölgüsü zamanı onun sosial əhəmiyyətini nəzərə alaraq dövlət, bazarda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, az-təminatlı əmək qabiliyyətli əhalidə başqasının hesabına yaşamaq əhval-ruhiyyəsinin aradan qaldırılması, insanlarda yüksək gəlirli fəaliyyətdə çalışmaq marağının formalaşması və bunun üçün əlverişli şərait yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əhalinin gəlirlərini formalaşır. Ümumiyyətlə əhalinin məcmu gəlirləri, onların səviyyəsi, strukturu, alınma (əldə edilmə) üsulu və qruplaşdırılması cəmiyyətin iqtisadi və sosial rifahının göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Gəlirlərin artması ailənin sərvəti və rifah halı ilə birbaşa bağlıdır. Gəlirlər və sərvət arasında birbaşa bağlılıq vardır. Gəlir səviyyəsi sərvətin ölçüsünü müəyyən edir. Deməli sərvət nə qədər çox olarsa gəlir də bir o qədər çox olar.

Beləliklə, əhali gəlirləri birinci, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin, ikincisi, insanlarda əməyə stimül yaranmasının, üçüncüsü ailənin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinin, dördüncüsü təkrar istehsalının əsas mənbəyi rolunu oynayır.

FƏSİL 2. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVIYYƏSİNİN VƏ GƏLİRLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində gəlirlərin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərin təhlili

Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, bazar münasibətləri şəraitində əhali gəlirləri və onların ədalətli bölgüsü və yenidən bölgüsü dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə, xüsusilə Qərbi Avropa ölkələrində gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsündə sosial ədalət prinsiplərinə riayət olunması sosial bərabərsizliyin nisbətən azaldılmasına, insan potensialının inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu ölkələrdə yüksək səviyyədə həyata keçirilən sosial müdafiə sistemi və əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Təcrübə gəlirlərin formalaşması və bölgüsünə çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərin təsir etdiyini göstərir. Gəlirlərin formalaşmasına təsir göstərən obyektiv amillər bütün dünyada bu və ya digər dərəcədə mövcuddur. Bunlara yaş, cins, peşə-ixtisas, bilik və peşəkarlıq səviyyəsi, iş yeri, vəzifə və s. bu kimi amillər daxildir. Subyektiv amillərə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövləti quruluşu və s. daxildir. Sözsüz ki, bu amillər əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyi dövründə əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi mərkəzləşmiş şəkildə birbaşa dövlət tərəfindən inzibati üsullarla tənzimlənirdi. Məsələn, inzibati-amirlik sistemində əmək haqqı əməyin bölgüsü aləti kimi çıxış edə bilmirdi, çünki dövlət istehsal edilən məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olmayaraq, onu direktiv qərarlarla müəyyən edirdi (27, s. 18). Digər sahələrdə də bütün iqtisadi fəaliyyətlər inzibati üsullarla tənzimlənirdi. Birlik dağıldıqdan sonra Birlik ölkələrinin sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş verdi və bu da əhali gəlirlərinin formalaşmasına və tənzimlənməsinə təsir göstərdi. Bunların sırasına:

- iqtisadiyyatın böhran vəziyyətinə düşməsinə;

- müstəqilliyin ilk illərində yaranmış boşluqdan istifadə edərək vəzifədən sui-istifadə hallarının sürətlənməsi və dövlət əmlakının kiçik bir qrup tərəfindən mənimsənilməsini;
- rüşvətxorluq və korrupsiya hallarının çoxalmasını;
- büdcə gəlirlərinin real həcmnin azalmasını;
- dövlətin sosial müdafiə və sosial təminat gücünün zəifləməsini;
- inflyasiyanın sürətlənməsi və pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsini;
- qeyri-formal təsərrüfat gəlirlərinin payının əhəmiyyətli дряжрядя çox olmasını;
- əhalinin pul gəlirlərində əmək haqqının payının azalmasını;
- əmək haqqı artımı ilə istehlak qiymətləri indeksi arasında kəskin fərqin olmasını;
- sahələrarası əmək haqqı fərqlərinin dərinləşməsini və s. daxil etmək olar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində ciddi problemlər, eyni zamanda gəlirlər üzrə bərabərsizliyin dərinləşməsi əsasən iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf edən ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə baş verir. Məlum olduğu kimi bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilk mərhələsində Azərbaycanda da həyat səviyyəsi kəskin aşağı düşmüş, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində ciddi problemlər meydana çıxmış və bunun da nəticəsi olaraq əhali qrupları arasında bərabərsizlik dərinləşmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, gəlirlərin bərabərsizliyinə obyektiv amillərlə yanaşı subyektiv amillər də təsir göstərmişdir. Lakin bu məsələlərlə bağlı statistik materiallar olmadığından indiki şəraitdə bunların təsir dairəsinin ölçülməsi çətindir. Buna baxmayaraq əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərin, eləcə də gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərən obyektiv və subyektiv amillərin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsinə çalışacağıq.

Əvvəlki fəsildə gəlirlərin tənzimlənməsinin birbaşa bölgü və yenidən bölgü mexanizmindən asılı olmasını nəzəri olaraq təhlil etmişdik. Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü bir-birindən fərqləndirilir. Gəlirlərin ilkin bölgüsü nəticəsində istehlakçıların hər birinin istehsal olunmuş

milli gəlirdə payı müəyyən olunur. Başqa sözlə, istehsal olunmuş milli gəlir əvvəlcə onun yaradılmasında bilavasitə iştirak edənlər, yəni istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri arasında bölüşdürülür. Sözsüz ki, hər bir istehsal amili gəlirlərin tənzimlənməsinə və bərabərsizliyinə müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərir. Lakin istehsal amilləri üzrə gəlirlər - əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinə imkan vermir. Çünki gəlirlərin makrosəviyyədə tənzimlənməsi daha çox nisbi xarakter daşıyır. Ona görə də makrosəviyyə ilə yanaşı mikrosəviyyədə də tənzimləmə siyasətinin aparılması tələb olunur. Əvvəlcə onu bildirək ki, hazırda gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi minimum əmək haqqı, yaşayış minimumu, Vahid Tarif Cədvəli, indeksasiya, Ünvanlı Sosial Yardım, müavinətlər və s. üsullarla həyata keçirilir. Bu üsullarla ÜDM-in adambaşına düşən həcmi, büdcə gəlirləri və xərcləri, orta aylıq əmək haqqı, əhalinin pul gəlirləri, inflyasiya, məşğulluq və s. bu kimi makroiqtisadi göstəricilər tənzimlənir. Bundan başqa, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində üçtərəfli əməkdaşlığın (dövlət, həmkarlar və sahibkarlar arasında bağlanan Baş Saziş) böyük rolu vardır.

Onu da qeyd edək ki, gəlirlərin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərdən danışarkən ilk növbədə əhali gəlirlərinin makro və mikrosəviyyədə quruluş və dinamikasına baxılması, eləcə də gəlirlər üzrə bərabərsizliyin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi tələb olunur. Makrosəviyyədə tənzimləmə və qiymətləndirmə daha çox ümumilikdə ölkədə iqtisadi inkişafı və həyat səviyyəsini müəyyən edərkən tətbiq olunur. Bu ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu zaman ÜDM-in adambaşına düşən həcmi göstəricisindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin tənzimlənməsi və əhali gəlirlərində bərabərsizlik səviyyəsi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin özündə də bir-birindən fərqlənir. Bunun səbəbi islahatların və özəlləşdirmənin fərqli şəkildə həyata keçirilməsidir. Məsələn, Polşa, Sloveniya, Macarıstan və Çexiyada həyata keçirilən islahatlar Sovet İttifaqı respublikalarında həyata keçirilən islahatlardan fərqlənirdi. Bu baxımdan onların nəticələri də fərqli olmuşdur. Belə ki, islahatların ilk dövrlərində İttifaq respublikalarından fərqli olaraq bu ölkələrdə bərabərsizlik nəzərəcarpacaq dərəcədə artmadı. Qısa vaxtda Ümumi Daxili Məhsulun həcmi keçid dövrünə qədərki səviyyəyə çatdı və hətta bir qədər onu üstələdi. Bu ölkələrdə hökumət milli gəlirin

bölünməsinə bərabərliyi yumşaltmaq məqsədilə əmək haqqı ödəmələrinə nəzarətin əhəmiyyətli gücləndirilməsi ilə bərabərsizliyin dərinləşməsinin qarşısını aldı.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində Azərbaycanda da kəskin iqtisadi böhran baş verdi və bu əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin dərinləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, 1991-1993-cü illərdə ölkədə baş verən hiperinflyasiya Ümumi Daxili Məhsulun real həcmnin və əhalinin pul gəlirlərinin kəskin azalmasına təsir göstərdi. Bu illərdə respublikada əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri 66,5 dəfə, istehlak malları qiymətinin və xidmət tariflərinin məcmu indeksi isə 200 dəfədən çox artmışdır. Həmçinin 1990-cı ildə yoxsulluq həddində yaşayanlar əhalinin 33%-ni təşkil etdiyi halda, 1993-cü ildə bu 90%-ə çatmışdır.

Bu böhranın aradan qaldırılması üçün xalqımızın Ümummilli Lideri H.Ə.Əliyev 1994-cü ildə dünyanın aparıcı dövlətləri və neft şirkətləri ilə “əsrin müqaviləsini” bağladı. Bu müqavilə qısa vaxta, yəni 1995-ci ildən başlayaraq öz təsirini göstərdi və iqtisadi böhranın qarşısını aldı. Beləliklə, müstəqillik illərinin ilk iqtisadi artımı müşahidə olundu. Sonralar mərhum prezident H.Əliyev öz çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, «1991-1994-cü illərdə ölkədə istehsal müəssisələrinin böyük əksəriyyəti dayanmış və öz gücünün 15-20%-i səviyyəsində işləmişdir, həmin illərdə sənayedə illik geriləmə 20-24%-ə, kənd təsərrüfatında 15-20%-ə, kapital qoyuluşunda isə 40 %-ə çatmışdır.

Sonrakı illərdə, yəni 1995-2014-cü illərdə ölkəmizin neft müqavilələrindən əldə etdiyi gəlirlər (bonus, mənfəət neftinin satışı, tranzit gəlirləri) iqtisadiyyatın dinamik inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Beləliklə, 1995-2014-cü illərdə ölkənin durumu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmış və əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamik artımı davam etmişdir.

Sözsüz ki, burada dünya iqtisadiyyatında baş verən inkişaf və dünya neft bazarlarındakı sürətli qiymət artımı Azərbaycana böyük həcmli neft gəlirlərinin daxil olmasına və ölkənin maliyyə imkanlarının genişlənməsinə təsiri heç də az deyildir. Bu nailiyyətlər əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətində müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Lakin dünya təcrübəsindən məlumdur ki, böyük

həcmli neft gəlirlərinin iqtisadi dövriyyəyə daxil olmasının üstünlükləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri (Holland və ya Afrika sindromları) də vardır. Hesab edirik ki, Azərbaycanca daxil olan neft gəlirləri dövlətin ciddi nəzarətinə götürüldüyündən neft gəlirlərinin mənfi nəticələrinin qarşısı alınır. Lakin buna baxmayaraq bu gəlirlər inflyasiyanın əvvəlki illərlə müqayisədə sürətlənməsinə təsir göstərmişdir. Belə ki, əgər əvvəlki illərdə inflyasiya 1,8,-2,2% arasında tərəddüd edirdisə 2012 bu 6,7%-ə 2013-ci ildə 9,6%-ə, 2014-cü ildə isə 8.3% olmuşdur.

Təbii ki, bütün yuxarıda sadalanan inkişaf templəri son illərdə əhali gəlirlərinin artmasına səbəb olmuş və gəlirlərin tənzimlənməsində müsbət irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu da öz növbəsində bərabərsizliyin əvvəlki illərlə müqayisədə nisbətən azaldılmasına təsir göstərmişdir.

2014-cü ildə həyata keçirilən iqtisadi inkişaf siyasəti iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi, mövcud potensialın gücləndirilməsi və ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsasında ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin olunmasına yönəlmişdir. Bu siyasətə uyğun olaraq, 2014-cü ildə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması və dinamik iqtisadi inkişafın təmin edilməsi;
2. real sektorun potensialının gücləndirilməsi və strukturunun yenidən qurulmasının sürətləndirilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən neft sektorunun dinamik inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunması;
3. investisiya fəallığının artırılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması hesabına ümumilikdə ölkədə, o cümlədən ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlığın, istehsal, sosial və bazar infrastruktur sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi;
4. əhəmiyyətli sayda yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
5. dövlət idarəetmə sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasının sürətləndirilməsi;
6. əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən əhalinin aztəmi-

natlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, ünvanlı yardım sisteminin formalaşdırılması və yoxsulluğun azaldılması;

7. milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsi.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi məqsədyönlü neft siyasəti və eləcə də dünya bazarındakı əlverişli (neftin qiymətinin artması) şərait ölkə iqtisadiyyatında sürətli inkişafı təmin etmişdir. Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatlarına görə Ümumi Daxili Məhsulun artımının 78,4%-ni neft sənayesi, 4%-ni digər sənaye sahələri, 4%-ni kənd təsərrüfatı, 13,6 %-ni xidmət sahələri təşkil etmişdir. İstehsal olunmuş əlavə dəyərin 66,7%-i istehsal sahələrində əldə edilmiş və bu 2012-cü ilin müvafiq göstəricisindən 37% çox olmuşdur. 2014-cü ildə Ümumi Daxili Məhsulun 51.6%-i neft və qaz sənayesinin, 6.9%-i kənd təsərrüfatı ovçuluq və meşəçiliyin, 5.3%-i isə emal sənayesinin payına düşmüşdür. 2014-cü ildə xidmət sahələrində əvvəlki illə müqayisədə 726.6 milyon manat çox əlavə dəyər yaranmasına baxmayaraq, onun Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi 25,0%-dən 21.4%-ə qədər azalmışdır. 2014-cü ildə bütün maliyyə mənbələri üzrə investisiyaların həcmi 2013-ci illə müqayisədə 10.1% artmış, 2009-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə investisiyaların həcmi 5.7 dəfə, o cümlədən daxili investisiyaların həcmi isə 6.3 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi son illərdə daxili investisiyaların artım tempi ümumi investisiyaların artım tempini üstələmişdir. Bu da həm dövlətin gəlirlərinin artması, həm də əhəlinin gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olaraq baş vermişdir.

Ümumiyyətlə 2010-2014--cı illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin imzaladığı çoxsaylı fərman və sərəncamları büdcə təşkilatlarında əmək haqlarının, ölkədə pensiya və müavinətlərin, müharibə veteranlarına və əlillərə verilən ödənişlərin, fəxri adlara, elmi dərəcələrə görə verilən əlavələrin, artırılmasına, ayrı-ayrı sahələrin və sahibkarlığın inkişaf proqramlarına aid edilmişdir ki, bu əhəlinin xeyli hissəsinin pul gəlirlərinin yaxşılaşdırılmasına və gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin nisbətən də olsa aradan qaldırılmasına təsir göstərmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ölkədə gəlirlərin bölgüsündə sosial ədalətsizlik hələ də qalmaqdadır. Düzdür, gəlirlərin bərabərsizliyinə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri var-

dır. Subyektiv amillərə büdcə vəsaitlərinin bölgüsündə yol verilən sosial ədalətsizliyi misal göstərmək olar. Obyektiv amil isə insanların ixtisas, bilik, məşğulluq və s. bu kimi gəlir gətirən imkanlarının eyni olmamasıdır. Praktik olaraq bunun qeyri-mümkün olduğunu nəzərə alsaq onda burada subyektiv amillərin daha güclü təsir göstərdiyini demək olar.

Dövlət büdcəsinin həm gəlirləri həm də xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu isə məcmu tələbin genişlənməsində, dinamik iqtisadi artımın davamlılığının təmin olunmasında, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında, o cümlədən sosial sahələrin inkişafının sürətlənməsində və əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dövlət büdcəsinin sosial xərclərinin artması əhalinin pul gəlirlərinin artmasında və fərdi istehlakın genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi büdcə dövlətin maliyyə sisteminin və iqtisadi mexanizminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılması əsas maliyyə resursları və ehtiyatlarının iqtisadiyyata cəlb edilməsinə təminat kimi mühüm dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin edən bir sistemdir.

2009-2014-cı illərdə əhalinin pul gəlirləri 7.2 dəfə artmışdır. Bu dövrdə iqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı 11.9 dəfə, 2007-ci illə müqayisədə 3.36 dəfə artmışdır.

Onu da bildirək ki, sahibkarlığın inkişafı əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi təhlil olunan dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər müvafiq olaraq 2,0 dəfə artmışdır (Cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1.

Əhalinin gəlirləri və xərcləri (milyon manatla)

	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gəlirlər- cəmi	8 063,6	14 558,2	20 735,4	22 601,1	25 607,0	30 524,6	34 769,5	37 562,0	39360,7
İlkin gəlirlər	6 394,2	11 899,6	16 979,5	19 215,6	22 126,5	26 861,9	31 181,4	33 830,0	35 276,8
o cümlədən:									
işçilərə əmək ödənişləri	2 954,8	4 474,8	5 871,7	6 377,8	7 027,3	8 020,0	9 224,9	10 077,0	10 721,9
sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	3 432,6	7 343,2	10 881,3	12 625,2	14 725,0	18 543,9	21 140,8	22 801,5	23 595,8
mülkiyyətdən gələn gəlirlər	6,8	81,6	226,5	212,6	374,2	298,0	815,7	951,5	959,1
Alınmış cari transferlər	1 669,4	2 658,6	3 755,9	3 385,5	3 480,5	3 662,7	3 588,1	3 732,0	4 083,9

Xərclər-cəmi	6 508,7	11 249,7	15 891,9	17 417,6	19 251,5	22 184,0	24 564,0	28 021,2	31 268,2
Son istehlak xərcləri	5 532,6	9 374,6	13 286,2	15 048,9	16 528,5	19 216,0	21 389,9	24 150,0	27 069,6
Ödənilən cari transferlər	976,1	1 875,1	2 321,7	2 111,8	2 202,0	2 619,5	2 872,7	3 370,5	3 435,9
Mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər	-	-	284,0	256,9	521,0	348,5	301,4	500,7	762,7
Qənaətlər	1 554,9	3 308,5	4 843,5	5 183,5	6 355,5	8 340,6	10 205,5	9 540,8	8 092,5
Qeyri-maliyyə aktivlərin yığılımı	477,8	441,4	478,2	807,8	874,1	1 165,3	1 593,6	1 921,9	2 244,2
Maliyyə aktivlərin yığılımı	1 077,1	2 867,1	4 365,3	4 375,7	5 481,4	7 175,3	8 611,9	7 618,9	5 848,3

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, əhali gəlirlərinin formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyəti, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq əhəmiyyətli rol oynayır. Sahibkarlıq həmçinin gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərən amillər sırasındadır. Belə ki, birincisi sahibkarlıq gəlirlərinin digər gəlirlərlə müqayisədə yüksək olması, ikincisi sahibkarların bilik, bacarıq, risk və yenilikçi qabiliyyətinə malik olması və s.

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi 2013-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə 29% olmaqla daha çox artım sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərdə baş vermişdir. İşçilərə əmək ödənişlərindən əldə olunan gəlirlər 21.7%, alınmış cari və əsaslı transfertlərdən gəlirlər 21.1%, ən az artım isə 2.9% olmaqla mülkiyyətdən gələn gəlirlərdə olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, mülkiyyətdən gəlirlər 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə 1,9 dəfə azalsa da sonrakı illərdə 2000-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə 12 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.2
Əhalinin nominal və real gəlirləri

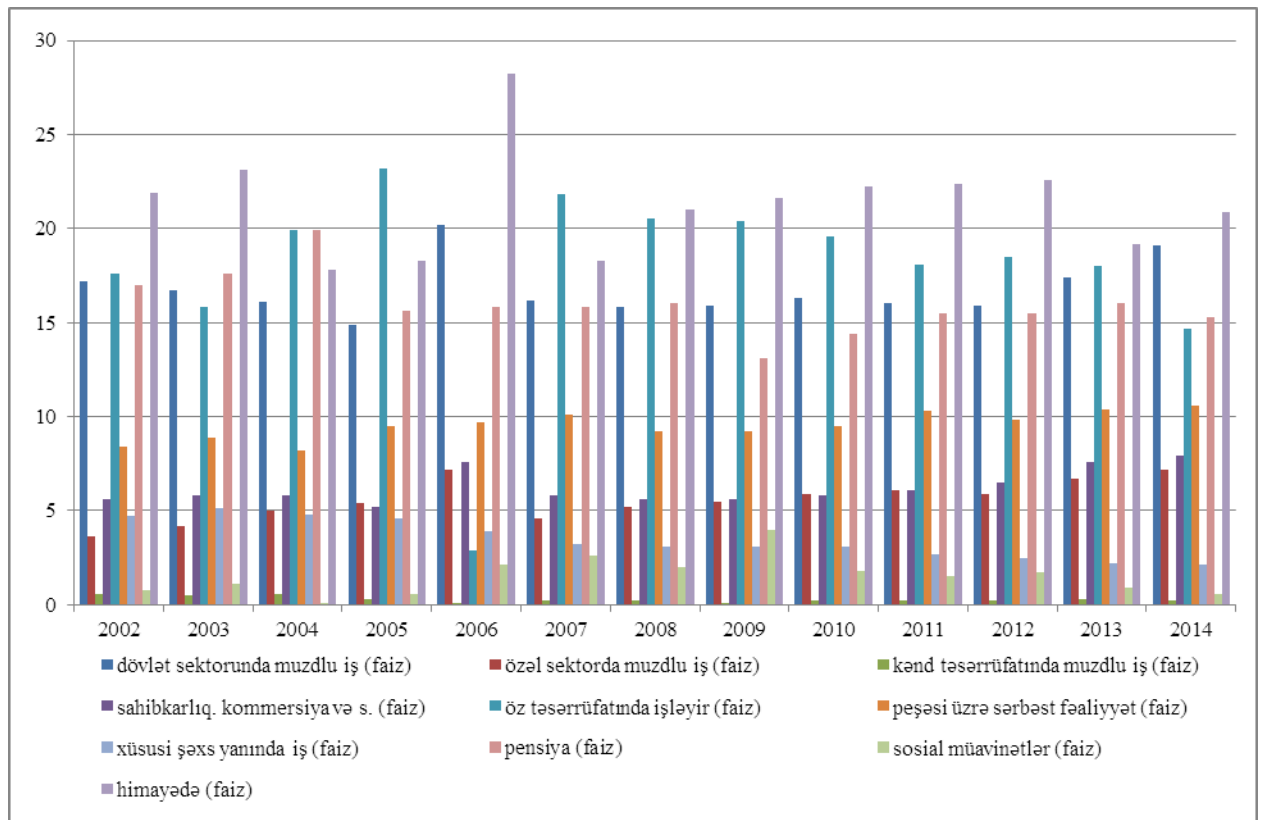
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	4047,3	8063,6	25607,0	30524,6	34769,5	37562,0	39360,7
Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri, milyon manat	3748,0	7087,5	23405,0	27905,1	31896,8	34191,5	35924,8
Orta aylıq əmək haqqı, manat	44,3	123,6	331,5	364,2	398,4	425,1	444,5
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri, milyon manat	3681,7	6466,7	22142,9	25862,0	31549,8	33390,1	35428,8
əvvəlki ilə nisbətən faizlə							
Əhalinin nominal gəlirləri	109,8	122,3	113,3	119,2	113,9	108,0	104,8
Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri	108,3	123,4	114,2	119,2	114,3	107,2	105,1
Orta aylıq əmək haqqı	120,2	124,3	111,2	109,9	109,4	106,7	104,6
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri	106,4	112,6	108,1	110,5	113,1	104,7	103,6
İstehlak qiymətləri indeksi	101,8	109,6	105,7	107,9	101,1	102,4	101,4

Orta aylıq real əmək haqqı	118,1	113,4	105,2	101,9	108,2	104,2	103,2
----------------------------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda da son illərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Əhalinin pul gəlirlərinin strukturuna baxdıqda sahibkarlıq fəaliyyətindən və əmək ödənişlərindən əldə edilən gəlirlərin xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu görmək olar.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin artımı digər gəlir mənbələrini üstələməsinə baxmayaraq (digər gəlirlər) son illərdə sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisi aşağı düşməyə başlamışdır.

Bunu aşağıdakı qrafikə baxdıqda daha aydın görmək olar. Göründüyü kimi, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin əhalinin gəlirlərində xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 63,1%-dən 2000-ci ildə 52,2%-ə, 2006-cı ildə 43,6%-ə, 2014-cü ildə 33,6%-ə isə düşmüşdür. Bu da digər mənbələrdən əldə olunan gəlirlərin artım tempinin yüksək olması nəticəsində baş vermişdir.

Qrafik2.1
Əhalinin pul gəlirlərinin strukturunu (%)

Mülkiyyətdən gələn gəlirlərin xüsusi çəkisi isə demək olar ki dəyişməmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əslində mülkiyyətdən gələn gəlirlərdə daha sürətli artım müşahidə olunmalı idi. Çünki bu dövrdə iqtisadiyyatda dinamik inkişaf baş vermiş, mülkiyyət münasibətləri dəyişmiş, özəl mülkiyyətin artması ilə tikinti sektoru da inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə aparılan araşdırmalar göstərir ki, əhali gəlirlərinin makrogöstəricilərə əsaslanan təhlili gəlirlər üzrə bərabərsizliyin müəyyən edilməsinə imkan vermir. Bu baxımdan ev təsərrüfatlarının müayinəsinə əsaslanan təhlil aparılması tələb olunur. Bu müayinə adambaşına gəlirin səviyyəsinə görə əhalinin bölüşdürülməsi, adambaşına gəlirin müxtəlif ölçüləri ilə əhalinin sayını və faizini müəyyənləşdirən göstəricilər, il ərzində adambaşına gəlir haqqında makroiqtisadi göstəricilər, demografiya statistikasının məlumatlarına əsasən mövcud əhalinin orta illik sayı, ailələrin və əhalinin il ərzində adambaşına gəlirinin səviyyəsinə görə bölüşdürülməsinə dair seçmə tədqiqatın məlumatları əsasında loqarifmik bölgü funksiyası üzrə aparılır. Alınan məlumatlardan təbəqələşmə əmsalının hesablanmasında, yoxsulluq həddindən aşağı gəliri olan əhalinin sayının müəyyən olunmasında, Cini əmsalının hesablanmasında və s. istifadə olunur.

2.2. Əhali gəlirlərində bərabərsizliyə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsini qiymətləndirərkən gəlirlər üzrə bərabərsizliyə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi zərurəti meydana çıxır. Məlumdur ki, əhalinin gəlir mənbələri çox müxtəlifdir. Bunlara: məşğulluqdan gəlirlər, özüməşğulluqdan gəlirlər, mülkiyyətdən (faiz, dividend, renta) gəlirlər, kənd təsərrüfatından gəlirlər, alınmış cari transfertlər, pensiyalar, təqaüd, müavinət və sosial yardımlar, naturada sosial transfertlər, kompensasiya və digər əlavə ödənişlər (xeyriyyə yardımının dəyəri də daxil olmaqla) və s. bu kimi pul gəlirləri daxildir. Bu amillərin hər biri öz-özlüyündə gəlirlərin bərabərsizliyinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Pul gəlirlərinin səviyyəsi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) pul gəlirlərinin (ev təsərrüfatlarının hər 100 nəfərinə) ümumi məbləği ilə müəyyən edilir. Pul gəlirlərinin quruluşu ev təsərrüfatlarının bütün pul

gəlirlərinin daxilolma mənbələrinə görə tərkibini müəyyən edən göstəricilər sistemidir. Tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

1. ümumilikdə bütün əhali;
2. şəhər və kənd əhalisi;
3. ayrı-ayrı sosial qruplar;
4. desil (kvintl) qrupları üzrə əhali gəlirləri və sair üzrə hesablanır.

Təcrübə göstərir ki, əhali gəlirlərində tam bərabərliyə nail olmaq mümkün deyil və bu günə qədər heç bir ölkədə (hətta sosializm dövründə) buna nail olunmayıb. Bu baxımdan gəlirlərin qeyri-bərabərliyi (təbii amillər, peşə-ixtisas səviyyəsi, bilik və bacarığı, yaş-cins fərqləri) demək olar ki, bütün ölkələrdə mövcuddur. Bərabərsizliyə təsir göstərən təbii amillər ancaq özünün səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənə bilər. Bu da ölkədə həyata keçirilən tənzimləmə siyasətindən asılıdır. Əgər sosial ədalətə cavab verən tənzimləmə siyasəti həyata keçirilərsə, bu halda yalnız gəlirlərin bərabərsizliyinə təbii amillər təsir göstərir.

Məlumat üçün bildirək ki, Avropanın Mərkəzi və Şimal-Şərqiində həmçinin Baltikyanı ölkələrdə islahatlar nisbətən uğurlu keçib. Bu ölkələrdə gəlirlərin bərabərsizliyinə nail olunması və keçid prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün hökumət müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyəti nəzarətdə saxlamağa səy göstərdi. Belə ki, dövlət özəlləşdirmənin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq üçün «dövlət məmurlarının» özəlləşdirmədə iştirakının maksimum səviyyədə qarşısını almağa çalışdı. Bundan başqa, vergi siyasəti və sosial yardımlar vasitəsilə də gəlirlərin tənzimlənməsinə, başqa sözlə, bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına təsir göstərdi. Adətən Mərkəzi Avropa ölkələri gəlirlərin yenidən bölgüsünü yoxsulların xeyrinə bölürdü. Bu qeyd edilən regionda əmək haqqı üzrə bərabərsizliyin ev təsərrüfatlarının diferensiasiyasının kəskin artımının qarşısını alınmasına səbəb oldu. Məsələn, Çexiyada, Polşada, Macarıstanda, Slovakiyada bu təcrübə effektiv olmuşdur.

Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçən bütün ölkələrdə varlı və yoxsul ailələr arasında bərabərsizliyin dərinləşməsinə, artmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2.3

Müxtəlif ölkələrdə gəlirlərin bərabərsizliyini əks etdirən göstəricilər

	Cini əmsalı adambaşına gəlirlərdə		
	1987-1990	1993-1994	1996-1999
Mərkəzi Avropa			
Çexiya	0,199	0,230	0,25
Macarıstan	0,21	0,23	0,25
Slovakiya	0,22	0,29	0,25
Cənub-Şərqi Avropa			
Bolqarıstan	0,23	0,38	0,41
Rumıniya	0,23	0,29	0,30*
Baltıqyanı			
Latviya	0,23	0,33	0,34
Litva	0,24	0,31	0,32
Estoniya	0,24	0,35	0,37
MDB			
Rusiya	0,26	0,48	0,47
Ukrayna	0,24	0,47	0,33*
Belarus	0,23	0,28*	0,28*
Ermənistan	0,27	-	0,59
Gürcüstan	0,29	-	0,43
Qırğızıstan	0,31	0,55	0,47
Qazaxıstan	0,30	0,33	0,35*
Tacikistan	0,28	-	0,47
Türkmənistan	0,28	0,30	0,45*
Azərbaycan**	0.34	0.43	0.70***

*- İstehlak üzrə Cini əmsalı

**Azərbaycan üzrə göstəricilər Y.Həsənlinin R.Həsənovun hesablamalarıdır (12, s.294)

*** 1997-ci il

Mənbə: World Bank, World Development indicators, 2001

Cədvəl 2.3-dən göründüyü kimi, 1987-1997-ct illərdə Cini əmsalı Çexiyada 0,21-dən 0,25-ə, Slovakiyada 0,22-dən 0,25-ə yüksəlib. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri arasında bərabərsizlik üzrə ən böyük artım Bolqarıstanda və Estoniyada müşahidə olunub. Müvafiq olaraq 0,23-dən 0,41-ə və 0,24-dən 0,37-yə yüksəlib. Azərbaycanda isə 1990-97-ci illərdə 0.34-dən, 0.70-ə yüksəlib (12, s.263). Azərbaycanda da digər MDB ölkələrində olduğu kimi keçid illərində gəlirlərin bərabərsizliyi dərinləşmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycanda Cini əmsalı 0,275, 1998-ci ildə isə 0,359 olub.

Azərbaycanda son illərdə Cini əmsalının sıfıra yaxınlaşması müşahidə edilir və bunu əsasən ölkədə iqtisadi imkanların genişlənməsi, məşğulluq səviyyəsinin artması, yeni iş yerlərinin açılması, əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin artırılması, vəzifədən sui-istifadə hallarının azaldılmasının məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

2.3 sayılı cədvələ nəzər salsaq Çex Respublikasında və Slovakiyada Cini əmsa-

lının İsveç və Norveçlə, Macarıstan və Polşada isə İspaniya, Fransa və Almaniya ilə eyni olduğunu görmək olar. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinə gəldikdə isə burada bərabərsizliyin dərinləşməsi yuxarıda qeyd olunan ölkələrlə müqayisədə yüksək olub. Məsələn, Ermənistan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızıstan və Azərbaycanda bu bərabərsizliyin dərinləşməsi yüksək olub. Bu ölkələrin göstəriciləri Latın Amerikasına ölkələrinin göstəricilərinə uyğundur. Lakin Latın Amerikasına ölkələrində bu bərabərsizlik uzun müddət davam etsə də MDB ölkələrində bu son 15 ildə dərinləşməyə başlayıb. Statistik materialların təhlili son illərdə MDB ölkələrində xüsusilə də Azərbaycanda bunun azaldığını göstərir. Lakin real olaraq gəlirlər üzrə bərabərsizlik hələ də qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə gəlirlər üzrə bərabərsizliyin dərinləşməsi əhali gəlirlərinin tənzimləməsində çatışmazlıqların olduğundan xəbər verir. İqtisadi nəzəriyyədən və eləcə də dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi məşğulluğun təmin edilməsi hər bir dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının başlıca şərtlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr məşğulluq probleminin həllinə yoxsulluğun azaldılmasına, sosial qruplar arasında bərabərsizliyin azaldılmasına və nəhayət əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə daha çevik təsir göstərən amil kimi baxır. Məşğulluq həmçinin ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin artmasına təsir göstərməklə əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirir.

Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi kənd təsərrüfatında məşğul olan ailə başçısının adambaşına gəliri 66 manat, muzzla işləyənlərin adambaşına gəliri 78.8 manat, özü məşğul olan ailə başçısının isə adambaşına gəliri 74.8 manat, pensiyaçı ailə başçısının adambaşına gəliri 70.7 manat olmuşdur.

2.4 sayılı cədvəldə ev təsərrüfatı başçısının sosial iqtisadi statusuna görə ayda adambaşına əldə etdiyi gəlirlər verilmişdir (cədvəl 2.4).

Cədvəl 2.4
2014-cü ildə ev təsərrüfatı başçısının sosial-iqtisadi statusuna görə gəlirlər ayda adambaşına, manatla

	Ev təsərrüfatı başçısının sosial-iqtisadi statusu:				
	Kənd təsərrüfatında özüməşğul olanlar	Muzzla işləyənlər	Özüməşğul olanlar	Pensiyaçılar	Digər
Gəlirlər – cəmi	210,8	241,5	228,9	216,6	228,1
Məşğulluqdan gəlirlər	23,9	149	24,9	40,8	26,1
Özüməşğulluqdan gəlirlər	29,5	19,2	128,7	37,4	23,2

Kənd təsərrüfatından gəlirlər	86,2	19,5	24,4	30,6	27,3
İcarədən gəlirlər	0,9	2,1	1,6	1,4	0,8
Əmlakdan gəlirlər	0,3	0,5	0,8	0,2	0,1
Alınmış cari transfertlər	37,2	29,9	27,7	75,7	72,1
pensiyalar	33,8	23,7	21,7	70,8	55,5
müavinət və sosial yardımlar	2,5	4,0	4,0	3,3	11,6
naturada sosial transfertlər	0,9	2,2	2,0	1,6	4,9
Digər gəlirlər	32,9	21,1	20,9	30,6	78,4
digər ailələrdən alınmış gəlirlər	23,3	16,9	16,5	24,6	15,5
ölkə xaricindən göndərilən pul	9,6	4,2	4,3	6,0	62,9

Əgər pensiyaçıların da gəlirlərinə onların pensiya yaşına qədərki dövrlərdə məşğulluğunun birbaşa təsiri olduğunu nəzərə alsaq onda məşğulluğa gəlirlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərən amil kimi baxmaq olar.

Cədvəldən göründüyü kimi 2014-cü ildə kənd təsərrüfatında məşğul olanların gəlirlərinin 10.2%-ni məşğulluqdan, 8,9%-ni özüməşğulluqdan, 48.6%-ni isə kənd təsərrüfatından gəlirlər təşkil etmişdir. Muzda işləyənlərin isə gəlirlərinin 62,1%-i məşğulluqdan, 7.5%-i özüməşğulluqdan, 10,7%-i kənd təsərrüfatından gəlirlər təşkil etmişdir. Özüməşğul olanların gəlirlərinin isə 9.7%-i məşğulluqdan, 57.4%-i özüməşğulluqdan, 12.8%-i kənd təsərrüfatından gəlirlər olmuşdur.

Ev təsərrüfatlarının gəlir mənbələri üzrə quruluş və dinamikasına baxdıqda 2009-2014-cü - illərdə bütün mənbələr üzrə gəlirlərin artımı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövrdə ev təsərrüfatlarının gəlirləri 2.5 dəfə, məşğulluqdan gəlirlər təqribən 2 dəfə, özünüməşğulluqdan gəlirlər 4.4 dəfə, kənd təsərrüfatından gəlirlər 2.0 dəfə, alınmış cari transfertlərdə gəlirlər 3.1 dəfə (o cümlədən pensiya gəlirləri 3.1 dəfə, müavinət və sosial yardımlar üzrə gəlirlər 2.0 dəfə, naturada sosial transfertlər 7.0 dəfə), digər gəlirlər isə 2.7 dəfə artmışdır.

2013-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə isə ən çox artım 25.0% olmaqla müavinət və sosial yardımlar üzrə gəlirlərdə olmuşdur. Artım tempinə görə ikinci sırada 21.2% olmaqla özünüməşğulluqdan gəlirlər, üçüncü sırada isə 19.1%-lik artımla məşğulluqdan gələn gəlirlər yer almışdır. 2014-cü ildə sadalanan mənbələr üzrə gəlirlərin artmasında əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı dövlətin həyata keçirdiyi diqqətəlayiq tədbirlər əhəmiyyətli rol oynamışdır.

2009-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə özünüməşğulluqdan gəlirlərin xüsusi çəkisi isə 10.5 faiz bəndi artaraq 14.1%-dən 24.6%-ə yüksəlmişdir. Kənd təsərrüfa-

tından gəlirlərin xüsusi çəkisi isə 5.1 faiz bəndi artaraq 14.1%-dən 18,3%-ə çatmışdır. Ev təsərrüfatlarının quruluşunda baş verən digər maraqlı məqam icarədən və əmlakdan əldə edilən gəlirlərlə bağlıdır. Belə ki, ölkədə 2009-2014-cı illərdə tikinti bəndinin baş verdiyi bir şəraitdə, yəni əmlakdan gəlirlərin və icarədən gəlirlərin xüsusi çəkisində 0.1-0.2%-lik cüzi artım müşahidə olunmuşdur.

Əhali gəlirlərində alınmış cari transfertlərin xüsusi çəkisi 9.6%-dən 12%-ə, o cümlədən pensiya gəlirlərinin xüsusi çəkisi 7.9%-dən 9,7%-ə yüksəlmiş, müavinət və sosial yardımlardan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisi isə azalaraq 1,7%-dən 1,3%-ə düşmüşdür. Fikrimizcə, müavinət və sosial yardımlardan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisinin azalmasına Ümumi Sosial Yardım sisteminin tətbiqi təsir göstərmişdir. Bu dövrdə digər gəlir mənbələrindən əldə olunan gəlirlərin də xüsusi çəkisində azalma (3.1%-dən 2.2%-ə) olmuşdur.

Ev təsərrüfatlarının yaşayış yerləri üzrə gəlirlərinin artımı şəhər yerlərində həm ölkə üzrə göstəricini, həm də kənd yerləri üzrə göstəricini üstələyir. Belə ki, ölkə üzrə gəlirlərin artımı 2009-cı illə müqayisədə 2014-cü ildə 2.5 dəfə olduğu halda şəhər yerlərində bu 2.8 dəfə, kənd yerlərində isə 2.2 dəfə artmışdır (cədvəl 2.6).

Şəhər yerlərində artımın yüksək olması ölkənin istehsal və xidmət obyektlərinin əsasən şəhər yerlərində, xüsusilə Bakı şəhərində yerləşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu məşğulluqdan gələn gəlirlərdə də özünü büruzə verir. Belə ki, 2001-2006-cı illərdə məşğulluqdan gələn gəlirlər ölkə üzrə təqribən 2 dəfə artdığı halda, şəhər yerlərində bu 2.2 dəfə, kənd yerlərində isə 1.5 dəfə olmuşdur. Regionların inkişaf istiqamətində dövlət proqramının həyata keçirilməsi kənd yerlərində məşğulluqdan gələn gəlirlərin artmasına təsir göstərmişdir.

2.5 sayılı cədvələ diqqət etdikdə kənd təsərrüfatından gəlirlərin artımında şəhər yerlərinin kənd yerlərini üstələməsi maraqlıdır. Əslində, bizim fikrimizcə, kənd təsərrüfatından gəlirlərdə kənd yerlərində artım daha çox olmalı idi. Ümumiyyətlə aparılan araşdırmalar yaşayış yerləri üzrə gəlirlərdə bərabərsizliyin mövcud olduğunu göstərir. Kənd yerlərində əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin şəhər yerlərinə nisbətən yüksək olması da bunu sübut edir. Digər ailələrdən alınan gəlirlərin ölkə üzrə 2.7 dəfə, şəhər yerlərində 2,1 dəfə olduğu halda, kənd yerlərində cəmi 4.2% artmışdır.

Əhaliyə paylanan torpaqların becərilməsi üçün kəndlinin imkanlarının məhdud olması, məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması, eyni zamanda kənd yerlərində sosial infrastrukturun formalaşmaması kənd əhalisinin Bakı şəhərinə və xarici ölkələrə axınını sürətləndirir. Bir çox hallarda kəndlərdə yaşlı insanlar qalır və onlara öz yaxınları tərəfindən yardım edilir.

Yaşayış yerləri üzrə əhalinin gəlirlərinin əvvəlki ilə nisbətən artımında da kənd yerlərinin şəhər yerlərini üstələməsi müşahidə olunur. Belə ki, əgər 2010-ci ildə şəhər yerlərində yaşayanların gəlirlərinin artımı 2009-ci ilə nisbətən 40,4%, kənd yerlərində isə 5,4% olmuşdusa, 2013-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə bu şəhər yerlərində 15,4%, kənd yerində isə 16,4% olmuşdur. Göründüyü kimi kənd yerində yaşayanların gəlirlərinin artım tempi şəhər yerlərini üstələmişdir. Bunu son illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində görülən işlər, kənd təsərrüfatının inkişafına ayrılan kreditlərin və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə əlaqələndirmək olar.

Ev təsərrüfatlarının yaşayış yerləri üzrə gəlirlərinin quruluşuna baxdıqda məşğulluqdan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisinin şəhər yerlərindən fərqli olaraq kənd yerlərində aşağı düşdüyünü görmək olar.

Cədvəl 2.5
Yaşayış yerləri üzrə gəlirlərin quruluşu

	Ölkə üzrə				Şəhər				Kənd			
	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Gəlirlər – cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Məşğulluqdan gəlirlər	30,5	31,2	30,2	31,0	40,4	42,5	42,3	42,4	17,2	16,3	14,8	17,4
Özüməşğulluqdan gəlirlər	23,3	22,6	23,4	24,6	25,5	25,4	26,8	29,2	20,2	19	19	19,2
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	15,4	15,7	18,6	18,3	3,9	3,8	3,8	3,7	30,8	31,3	37,4	35,7
İcarədən gəlirlər	1,6	1,5	1,4	1,2	2	1,8	1,8	1,5	1	1	1	0,9
Əmlakdan gəlirlər	0,3	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,1	0,3	0,3	0,2
Alınmış cari transfertlər	11,1	12,3	11,7	12,0	9,9	11	10,9	10,7	12,8	14	12,6	13,6
pensiyalar	8,7	10,1	9,5	9,7	8,2	9,3	9,2	8,6	9,4	11,2	10	11
müavinət və sosial yardımlar	1,9	1,1	1,3	1,3	1,2	0,7	1	1,3	2,9	1,5	1,5	1,4
naturada sosial transfertlər	0,5	1	0,9	1,0	0,4	0,8	0,7	0,8	0,5	1,3	1,1	1,2
Digər gəlirlər	17,8	16,3	14,4	12,5	17,7	15	14	12,1	17,9	18,1	15	13,0

).
Cədvəl 2.5-dən göründüyü kimi kənd yerlərində məşğulluqdan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisi 2011-ci ildəki 17,2%-dən 2013-ci ildə 14,8%-ə düşsə də, 2014-cü ildə 17,4%-ə yüksəlmişdir.

Şəhər yerlərində də məşğulluqdan gəlirlərin xüsusi çəkisi 40,4%-dən 42,4%-ə qədər artmışdır. Kənd əhalisinin gəlirlərində özünüməşğulluqdan gəlirlərin payı 2011-ci ildəki 20,2%-dən 19,2%-ə düşmüşdür. Şəhər yerlərində isə 25,5%-dən 29,2%-ə yüksəlmişdir.

Əgər yoxsulluq səviyyəsini yaşayış minimumunun ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin müqayisəsi əsasında hesablasaq onda yoxsulların xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu görmək olar.

Cədvəl 2.6.

2014-cü ildə şəhər və kənd yerləri üzrə gəlirlər ayda adambaşına, manatla

	Ölkə üzrə cəmi			Şəhər yerləri			Kənd yerləri		
	2013	2014	2014 2013-ə %-lə	2013	2014	2014 2013-ə %-lə	2013	2014	2014 2013-ə %-lə
Gəlirlər – cəmi	214,67	229,99	107,1	221,37	236,51	106,8	207,09	222,57	107,5
Məşğulluqdan gəlirlər	70,73	74,79	105,7	96,23	98,26	102,1	41,83	48,03	114,8
Özünüməşğulluqdan gəlirlər	55,21	61,16	110,8	60,18	66,14	109,9	49,59	55,49	111,9
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	29,78	30,59	102,7	6,22	6,41	103,1	56,49	58,17	103
İcarədən gəlirlər	1,6	1,66	104,2	2,05	2,13	103,9	1,08	1,13	104,6
Əmlakdan gəlirlər	0,48	0,51	106,5	0,67	0,72	107,8	0,28	0,28	102,4
Alınmış cari transfertlər	34,56	36,74	106,3	33,78	37,1	109,8	35,46	36,34	102,5
pensiyalar	29,32	30,95	105,5	29,56	32,5	109,9	29,06	29,19	100,4
müavinət və sosial yardımlar	3,39	3,85	113,3	2,85	3,09	108,5	4,01	4,71	117,3
naturada sosial transfertlər	1,85	1,95	105,5	1,37	1,51	110,4	2,38	2,44	102,5
Digər gəlirlər	22,31	24,53	110	22,25	25,75	115,8	22,37	23,13	103,4
digər ailələrdən alınmış gəlirlər	16,47	18,54	112,6	16,62	19,93	119,9	16,29	16,95	104
ölkə xaricindən göndərilən pul	5,84	5,99	102,6	5,63	5,82	103,4	6,08	6,18	101,7

Yaşayış minimumu öz mahiyyətinə görə böyükərin fəal fiziki vəziyyətinin, uşaq və yeniyetmələrin sosial və fiziki inkişafının mühafizəsini təmin edən mühüm maddi nemət və xidmətlər istehlakının, habelə vergilərə və digər vacib ödəmələrə sərf olunan xərclərin natura və dəyər ifadəsində həcmidir. Yaşayış minimumunun natural dəstinin (yaşayış minimumu büdcəsi) dəyəri minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsulların, qeyri-ərzaq mallarının və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksindən

asılı olaraq dəyişir. Elmi ədəbiyyatlarda yoxsulluq həddi - yaşayış minimumu həddində istehlaka təminat verən gəlir kimi qiymətləndirilir və yaşayış minimumundan aşağı gəliri olan əhali yoxsul hesab olunur. Bundan başqa, yoxsulluq həddinin ev təsərrüfatlarının müayinəsi əsasında müəyyən edilməsi də yoxsulluğun düzgün qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Bu sorğuya cəlb olunan ev təsərrüfatları başçılarının yalnız rəsmi gəlirlərini göstərməsi ilə əlaqədardır.

Yuxarıda aparılan statistik təhlil Azərbaycanda real olaraq gəlirlər üzrə bərabərsizliyin olduğunu göstərir. Hazırda gəlirlər üzrə bərabərsizliyi ölçmək üçün gəlirlərin desil və kvintel üzrə bölgüsündən istifadə olunur.

Aşağıda verilən 2.7. sayılı cədvəldən görüldüyü kimi 2011-2014-cü illərdə gəlir desilləri üzrə 10% ən yoxsul təbəqənin gəlirlərinin ümumi gəlirlərdə payı 4,8%-dən 6%-ə yüksəlmişdir. 2014-cü ildə isə aşağı düşərək 5.3% olmuşdur. Bu dövrdə 10% varlı təbəqənin gəlirlərinin ümumi gəlirlərdə payı isə dəyişməmişdir. 18,9%-dən 18%-ə düşsə də 2014-cü ildə yenidən 18,9%-ə yüksəlmişdir (cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7.
Gəlir desilləri üzrə gəlirlərin bölgüsü %-lə

	2011	2012	2013	2014
10% -yoxsul	4,8	5,6	6,0	5,3
2 desil	6,4	6,8	7,2	6,6
3 desil	7,4	7,6	7,8	7,4
4 desil	8,1	8,3	8,3	8,1
5 desil	8,9	8,9	8,9	8,9
6 desil	9,7	9,6	9,5	9,6
7 desil	10,6	10,3	10,3	10,4
8 desil	11,8	11,2	11,3	11,5
9 desil	13,4	12,9	12,8	13,3
10 % varlı	18,9	18,6	18,0	18,9
10% varlı və 10% yoxsul təbəqənin gəlirləri arasında fərq	3,9	3,3	3	3,6

Ümumilikdə 2011-cü ildə 10% varlı təbəqənin gəliri 10% yoxsul təbəqənin gəlirindən 3,9 dəfə, 2012-cü ildə bu 3,3 dəfə, 2012-ci ildə isə 3 dəfə, 2014-cü ildə isə 3.6 dəfə yüksək olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə 10% varlı təbəqənin gəlirləri, 10% yoxsul təbəqənin gəlirlərindən təqribən 8-15 dəfə yüksəkdir. (Məsələn, ABŞ-da bu fərq 12, Rusiyada 20 dəfədir). Azərbaycanda varlı və yoxsul əhali qruplarının gəlirləri arasında fərqi az olmasını sorğuya cəlb olunanların öz faktiki gəlirlərini gizlətməsi və varlı təbəqənin sorğuya cəlb edilməməsi ilə bağlı ola bilər. Çox vaxt varlı təbəqə öz qeyri-rəsmi gəlirlərini gizlətməklə yalnız rəsmi qeydə alınan gəlirlərini

göstərir. Sözsüz ki, buna gizli iqtisadiyyatın yüksək olmasının da təsiri vardır.

2014-ci ildə gəlir desilləri üzrə ümumi gəlirlərin 5.3%-i 10% ən yoxsul əhali qruplarının, 18%-i isə 10% varlı təbəqənin payına düşmüşdür. Yəni 10% ən yoxsul əhali qruplarının gəliri, 10% ən varlı əhali qruplarının gəlirindən 3.6 dəfə az olmuşdur.

Gəlirlər desilləri üzrə məşğulluqdan gəlirlər üzrə 10% yoxsul təbəqənin gəlirləri ilə 10% varlı təbəqənin gəlirləri arasında fərq 6 dəfə, özünüməşğulluqdan gəlirlərdə 3.6 dəfə, kənd təsərrüfatından gəlirlərdə 2.5 dəfə, icarədən gəlirlərdə 14 dəfə, əmlakdan gəlirlərdə 6 dəfə, alınmış cari transfertlərdə 1.3 dəfə, digər gəlirlərdə 4.1 dəfə, xaricdən göndərilən pullarda isə 38.5 dəfə olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi icarədən gəlirlərdə və xaricdən göndərilən pullarda böyük fərq (müvafiq olaraq 14 və 38.5 dəfə) yaranmışdır. Gəlir mənbələri ilə müqayisədə varlı və yoxsul təbəqənin gəlirləri arasında nisbətən böyük fərq məşğulluqdan gələn gəlirlərdə yaranmışdır.

Oxşar meyl gəlir kvintillərində də özünü göstərir. Belə ki, 2014-cü ildə 20% yoxsul təbəqənin gəlirləri 20% varlı təbəqənin gəlirlərindən cəmi 2,7 dəfə geri qalır. Göründüyü kimi 2011-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə gəlir kvintilləri üzrə varlı və yoxsul təbəqənin gəlirləri arasında fərq artaraq 2,6-dan 2,7-ə düşmüşdür. 2014-cü 20% yoxsul təbəqənin gəlirləri kvintil qrupları üzrə ümumi gəlirlərin 11.8%-i, 200% varlı təbəqə isə ümumi gəlirlərin 32.2%-ni əldə etmişdir (cəvəl 2.8).

Cədvəl 2.8.

2014-cü ildə ev təsərrüfatlarının gəlir desilləri üzrə gəlirləri

	Gəlir desilləri:									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Gəlirlər – cəmi	157,3	178,3	192,1	205,1	219,1	234,8	252,8	277,1	314,9	415,3
Məşğulluqdan gəlirlər	35,3	47,3	51,1	60,4	67,8	73,4	88,6	107,5	122,7	175,4
Özüməşğulluqdan gəlirlər	44,6	49,2	57,2	55,7	60,2	60,1	69,1	69,8	78,7	96,1
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	23,9	28,3	29,4	33,0	31,3	34,7	31,7	31,0	32,5	35,0
İcarədən gəlirlər	0,6	0,2	0,4	0,8	1,1	1,7	1,4	4,3	3,9	5,7
Əmlakdan gəlirlər	0	0,1	0	0,1	0,3	0,4	1	0,8	1,4	2,3
Alınmış cari transfertlər	32,1	32,4	32,5	34	36	39,4	36,8	37,5	45,2	54,3
pensiyalar	27,2	26,8	26,4	28,4	30	32,4	31,5	32,8	38,6	47,1
müavinət və sosial yardımlar	3,5	4,1	4,2	3,8	3,9	4,6	3,4	3,1	3,8	3,8
naturada sosial transfertlər	1,4	1,5	1,8	1,7	2,1	2,5	1,9	1,5	2,8	3,4
Digər gəlirlər	20,8	20,7	21,5	21,1	22,4	25,1	24,1	26,2	30,4	46,5
digər ailələrdən alınmış	18,4	17,5	19	17,1	17,7	17,7	17,4	17,8	20,1	26,6

gəlirlər										
ölkə xaricindən göndərilən pul	2,4	3,2	2,5	4,1	4,7	7,5	6,7	8,4	10,3	19,9

2014-cü ildə gəlir mənbələri üzrə gəlirin kvintillər arasında bölgüsünə nəzər saldıqda cəmi gəlirlər üzrə bu fərqin 2.7, məşğulluqdan gəlirlərdə 4.3, özüməşğulluqdan gəlirlərdə 3.0, kənd təsərrüfatından gəlirlərdə 1,8 icarədən gəlirlərdə 12.5, əmlakdan gəlirlərdə 6, alınmış cari transfertlərdən gəlirlərdə 1.1 dəfə, digər gəlirlərdə isə 2.8 dəfə olduğunu görmək olar.

Yeri gəlmişkən qeyd edən ki dünyanın ən inkişaf etmiş ölkəsi olan ABŞ –da gəlir kvintilləri üzrə ən varlı və ən yoxsul əhalinin gəlirləri arasında 12 dəfə fərq olmuşdur. Yəni 20% ən varlı əhalinin gəlirləri 20% ən yoxsul əhalinin gəlirlərindən 12 dəfə çox olmuşdur.

Cədvəl 2.9.
2014-cü ildə gəlir mənbələri üzrə gəlirin kvintillər arasında bölgüsü

	Gəlir kvintilləri:				
	1	2	3	4	5
Gəlirlər – cəmi	167,6	198,5	226,7	264,4	358,6
Məşğulluqdan gəlirlər	41,2	55,6	70,5	97,7	145,6
Özüməşğulluqdan gəlirlər	46,9	56,5	60,2	69,4	86,3
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	26,0	31,2	33	31,3	33,6
İcarədən gəlirlər	0,4	0,6	1,4	2,8	4,7
Əmlakdan gəlirlər	0,1	0,1	0,4	0,9	1,8
Alınmış cari transfertlər	32,2	33,2	37,6	37,1	49,2
pensiyalar	27,0	27,4	31,1	32,1	42,3
müavinət və sosial yardımlar	3,8	4,0	4,2	3,3	3,8
naturada sosial transfertlər	1,4	1,8	2,3	1,7	3,0
Digər gəlirlər	20,7	21,3	23,7	25,1	37,4
digər ailələrdən alınmış gəlirlər	18,0	18,0	17,7	17,6	23,0
ölkə xaricindən göndərilən pul	2,8	3,3	6,0	7,5	14,4

Gəlir kvintilləri üzrə gəlirlərin quruluşuna baxdıqda bütün kvintillər üzrə məşğulluqdan gələn gəlirlərin üstün xüsusi çəkiyə malik olduğunu görmək olar. Belə ki, birinci kvintil üzrə gəlirlərin 23.2%-i, ikinci kvintil üzrə 26.9%-i, üçüncü kvintil üzrə 28.7%-i, dördüncü kvintil üzrə 31.4%-i, beşinci kvintil üzrə isə 37,0%-i məşğulluqdan gəlirlərin payına düşmüşdür. Ən yoxsul əhalinin gəlirlərində kənd təsərrüfatından gəlirləri, alınmış cari transfertlər və pensiyalar üstünlük təşkil etmişdir. 20% varlı əhalinin gəlirlərində isə adı çəkilən mənbələr birinci kvintilə nisbətən az olmuşdur.

Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ABŞ və Avropa ölkələri də daxil

olmaqla gəlirlərin strukturunda orta 3-cü kvintel üzrə gəlirlər 50-60% arasında tərəddüd edir. Əlbəttə, bu ölkələrdə belə bölgü bazar təsərrüfatı sistemi şəraitində baş vermişdir. Bu eyni zamanda sosial-siyasi sabitliyin qarantı və artımın hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır.

Cədvəl 2.11

2014-cü ildə gəlir kvintilləri üzrə gəlirlərin quruluşu, faizlə

	Gəlir kvintilləri:				
	1	2	3	4	5
Gəlirlər – cəmi	100	100	100	100	100
Məşğulluqdan gəlirlər	24,6	28	31,1	36,9	40,6
Özüməşğulluqdan gəlirlər	28,0	28,5	26,5	26,3	24,1
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	15,5	15,7	14,5	11,9	9,4
İcarədən gəlirlər	0,3	0,3	0,6	1,1	1,3
Əmlakdan gəlirlər	0,1	0,0	0,2	0,3	0,5
Alınmış cari transfertlər	19,2	16,7	16,6	14,0	13,7
pensiya	16,1	13,8	13,7	12,1	11,8
müavinət və sosial yardımlar	2,3	2,0	1,9	1,2	1,1
naturada sosial transfertlər	0,8	0,9	1,0	0,6	0,8
Digər gəlirlər	12,4	10,7	10,5	9,5	10,4
digər ailələrdən alınmış gəlirlər	10,7	9,1	7,8	6,7	6,4
ölkə xaricindən göndərilən pul	1,7	1,7	2,7	2,8	4,0

Ev təsərrüfatları arasında bərabərsizliyə təsir göstərən digər xarakterik amil ev təsərrüfatı başçısının təhsili ilə bağlıdır. Bu son illərdə təhsilə qoyulan investisiyaların artırılmasını məqsəduyğun edir.

Gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərən digər amil ev təsərrüfatı üzvlərinin, onlardan işləyənlərin və işləməyənlərin sayıdır. Ev təsərrüfatlarının müayinəsi zamanı müəyyən olunub ki, gəlirlərin bərabərsizliyi əmək haqqından gəliri olmayan ailələr hesabına olmuşdur. Burada sosial təminat sahəsində görülən tədbirlər gəlirlərin bərabərsizliyinə azalmayan təsir göstərmişdir.

Ailələrin tipinə görə bölgüsü də gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərir. Belə ki, uşaqsız ev təsərrüfatlarının gəliri 89.2 manat olduğu halda, uşaqly ailələrin adam-başına gəliri bundan 20.7 manat az, yəni 68.5 manat olmuşdur.

Beləliklə, gəlirlərin bərabərsizliyinə çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərir. Hesab edirik ki, ilk növbədə bərabərsizliyə təsir göstərən subyektiv amillərin qarşısı alınmalıdır. Subyektiv amillərin təsiri isə sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanmalı və iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edəcək səviyyədə olmalıdır. Çünki obyektiv amillər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi təbii haldır və əməyin stimullaşdırılması üçün

zəmin yaradır.

2.3. Əhalinin gəlirlərindən istifadə və əhalinin istehlak xərclərinin strukturu

Əhali gəlirlərinin tədqiqi zamanı onların bu gəlirlərdən istifadəsi, başqa sözlə, istehlakın strukturu və dinamikasının mövcud vəziyyətinin təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki əhali gəlirlərinin bir hissəsini özlərinin yaşaması üçün zəruri olan ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakına xərcləyir. İstehlakın artımı isə öz növbəsində istehsalla, xüsusilə yerli istehsalla hər hansı məhsulun idxalı arasında nisbəti tənzimləyir. Əhalinin istehlakı iki əsas göstərici ilə istehsala təsir edir. Birinci növ göstəricilər vacib istehlak məhsulları üzrə istehsalın təkmilləşdirilməsi və onun gəlirlilik səviyyəsini yüksəltməklə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək, ikincisi, hər hansı məhsulun həcmi artırmaqla istehlakçının davranışının formalaşdırılması geniş çeşidli, mütərəqqi məhsullar istehsalına stimül yaradır. Əhali istehlakının təhlili zamanı ev təsərrüfatlarının pul gəlirləri və ya istehlakının kompleks təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ev təsərrüfatlarının pul xərcləri dedikdə ev təsərrüfatları tərəfindən şəxsi istehlaka, istehsal fəaliyyətinə və yığma pul vəsaitinin xərclənməsidir. İstehlak xərcləri ev təsərrüfatlarının ərzaq məhsullarının, qeyri-ərzaq mallarının və alkoqollu içkilərin satın alınmasına, habelə xidmətlərin ödənilməsinə sərf etdikləri pul xərcləridir. Vergilər, rüsumlar, ödəncələr, borcların qaytarılması, alimentlər, qohumlara yardımlar, cərimələr, kreditlərin ödənilməsi, üzvlük haqları və istehlak, yığımla bağlı digər xərclər, habelə ev təsərrüfatının istehsal fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər (toxum, mal-qara, xammal və s. alınması), ödəmələr pul xərclərinə daxil olsa da istehlak xərclərinə daxil edilmir.

Əhali istehlakının strukturunda kompleks dəyişmələri və strukturunu xarakterizə edən parametrlərlə yanaşı fərdi amillərin, yaxud aparıcı göstəricilərin hər birinin ayrı-ayrılıqda mərhələli təhlil edilməsi tələb olunur. Əhali gəlirlərinin artması və azalması onların istehlakının strukturuna təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə ölkə əhalisinin yoxsulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində, həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istehlakın quruluş və dinamikasında baş

verən dəyişikliklər nəzərə alınır. Bununla əlaqədar olaraq təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkədə əhalinin istehlak xərclərində ərzağa çəkilən xərclərin artması həmin ölkədə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi kimi dəyərləndirilir.

Məlum olduğu kimi 1991-ci ildən başlayaraq əhalinin pul gəlirlərinin real həcmnin azalması, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir göstərmişdir. Bir sox əhali qruplarının gəlirləri nəinki istehlak xərclərinə, hətta ərzaq xərclərinə olan tələbatı ödəmək üçün kifayət etmirdi. Belə olan halda ölkə əhalisinin 80-90%-i son dərəcə yoxsul hesab olunurdu. Bu proses demək olar ki, 1995-ci ilə qədər davam etmişdir. 1995-ci ildən başlayaraq sürətli inflyasiyanın qarşısının alınması (hiperinflyasiyanın) bununla paralel olaraq əhali gəlirlərinin nominal həcmnin və real dəyərinin artması müşahidə olunmağa başladı.

Ölkədə həyata keçirilən islahatlar və neft gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olaraq 2001-ci ildən büdcə gəlirlərinin artmasına imkan verilmiş və bu da büdcə təşkilatlarında çalışanların əmək haqlarının, pensiyaların, müavinətlərin artırılmasına, ümumilikdə isə əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin artmasına zəmin yaratmışdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əhalinin pul xərclərinin tərkibi müxtəlifdir. Cədvəldən göründüyü kimi, 2008-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə əhalinin son istehlak xərcləri 2.3 dəfə, ödənilən cari transferlər 3.8 dəfə artmışdır. Bu dövrdə qənaətlərin həcmi 2.5 dəfə, qeyri-maliyyə aktivlərin yığımı təqribən 5 dəfə, maliyyə aktivlərin yığımı isə 2.1 dəfə çoxalmışdır (cədvəl 2.19).

Cədvəl 2.10.
Əhalinin pul xərclərinin artım dinamikası

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2000 ilə nisbətən 2006 ildə	2005 ilə nisbətən 2006 ildə
Xərclər	3272.2	3498.4	4171.2	4793.8	5549.9	6508.7	8006.7	244.7	123.0
Son istehlak xərcləri	2972.9	3199.7	3740.2	4230	4697.7	5532.6	6850.7	230.4	123.8
Ödənilən cari transferlər	299.3	298.7	431	563.8	852.2	976.1	1156	386.2	118.4
Qənaətlər	775.1	803.2	847.4	944.3	1045.2	1554.9	1943.1	250.7	125.0
Qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı	88.9	89.6	118.7	212	377.7	477.8	441.2	496.3	92.3
Maliyyə aktivlərinin yığımı	686.2	713.6	728.7	732.3	667.5	1077.1	1501.9	218.9	139.4

2013-ci illə müqayisədə 2014-cı ildə isə əhalinin son istehlak xərclərində artım 23.8%, ödənilən cari transferlərin həcmində isə 18.4% təşkil etmişdir. 2013-ci ilin statistik məlumatlarına görə əmtəə alınması və xidmətlərin ödənilməsi xərcləri. () 1995-2000-ci illərdə 2.2 dəfə, 2000-2005-ci illərdə 2.1 dəfə, 1995-2005-ci illərdə 4.7 dəfə, 2006-2014- ci illərdə 7,9 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi, 1995-2013-ci illərdə əhalinin pul gəlirlərinin artımı əmtəə alınması və xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclərin artımını üstələmişdir.

Yeni statistikaya görə 2007-cü ildə son istehlak xərcləri 84.6%-ə düşsə də 2013 və 2014-cı illərdə yenidən artmışdır. Hesab edirik ki, 2009-cü illə müqayisədə 2012-cü ildə son istehlak xərclərinin ümumi xərclərdə xüsusi çəkisinin azalması əhalinin pul gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Son iki ildə isə gəlirlərin artması ilə yanaşı inflyasiyanın da yüksəlməsi son istehlak xərclərinin xüsusi çəkisinin artmasına təsir göstərmişdir.

Ümumilikdə son illərdə ölkə əhalisinin həyat səviyyəsində müsbət dəyişikliklər olsa da hələ ki, yoxsulluğun müəyyən səviyyəsi qalır. Bunu əhalinin istehlakında ərzağa çəkilən xərclərin yüksək olması, əhalinin pul gəlirlərinin yaşayış minimumu ilə müqayisədə aşağı olması və s. ilə izah etmək olar. Bildiyimiz kimi ölkəmizdə yaşayan yoxsulların (əhalinin təqribən 16%-i) zəruri istehlak məhsulları və xidmət növlərindən istifadə etməsi imkanları məhduddur. Bu da son nəticədə onların cəmiyyətə adaptasiya olunmasına, psixoloji gərginliyin artmasına, ailə münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb olur.

Ölkə Prezidenti İ.Əliyevin əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər öz səmərəsini verməkdədir. Belə ki, 2001-ci illə müqayisədə 2006-cı ildə ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərində ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 68.2%-dən 53.6%-ə düşmüşdür (cədvəl 2.11).

Cədvəl 2.11

Ölkə üzrə ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin quruluşu

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İstehlak xərcləri, cəmi	100	100	100	100	100	100
Ərzaq məhsullarına,	68,2	53,7	54,8	56,0	53,7	53.6
Alkoqola	0,0	0,5	0,8	0,7	0,6	0.6
Tütün məmulatına	0,0	2,1	2,0	2,0	1,7	1.7
Paltar və ayaqqabıya	3,1	7,1	6,8	6,6	6,9	6.8

Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	4,7	5,8	5,8	5,4	6,1	6,3
Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	3,8	7,9	7,0	6,3	6,9	6,6
Səhiyyə xidmətlərinə	1,9	3,9	3,8	3,6	3,5	3,3
Nəqliyyat xərcləri	3,8	5,5	5,3	5,0	5,4	5,3
Rabitə xərcləri	1,3	1,3	1,5	1,6	1,9	2,2
İstirahət və mədəniyyət xərcləri	1,9	3,4	3,5	3,4	3,1	3,0
Təhsil xərcləri	0,9	0,8	1,0	1,4	1,3	1,2
Mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	3,8	4,7	4,5	4,8	5,4	5,9
Digər mal və xidmətlərə	6,6	3,4	3,5	3,2	3,5	3,5

İstehlak xərclərinin paltar və ayaqqabıya xərclənən hissəsi 3,7 faiz bəndi artaraq 3,1%-dən 6,8%-ə, su, işıq qaz və digər yanacaq növlərinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 1,6 faiz bəndi artaraq 4,7%-dən 6,3%-ə, ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa xərclərin xüsusi çəkisi isə 2,8 faiz bəndi artaraq 3,8%-dən 6,6%-ə yüksəlmişdir. Ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi əvvəlki illərlə müqayisədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər.

Ölkədə yoxsullar hələ də vardır və əhali pul gəlirlərinin 50%-dən çox hissəsini ərzağa xərcləyir, eyni zamanda ticarət dövriyyəsinin 60%-dən çoxunu ərzaq məhsulları təşkil edir. İnanırıq ki, 2015-ci ildə görülən tədbirlər və 2016-ci ildə həyata keçiriləcək məqsədyönlü sosial siyasət nəticəsində, yuxarıda qeyd olunan göstəricilər problemləri aradan qaldırılacaqdır.

Ümumiyyətlə ərzaq istehlakı yoxsul əhali qruplarında gəlirlərin artması ilə müntəzəm artan funksiya ilə dəyişir və hər hansı maksimal səviyyəsində artım baş verir. Artım ancaq istehlakın dəyər göstəricisində və ya strukturun dəyişməsində baş verir.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatda mövcud qanunlara görə mütləq qiymətdə əhalinin pul gəlirləri artarsa, istehlak strukturunda ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi azalır, qeyri-ərzaq məhsullarının payı isə artır. Yəni cəmiyyət inkişaf etdikcə, onun iqtisadiyyatı gücləndikcə əhali daha çox qeyri-ərzaq məhsullarına üstünlük verir

Əhalinin istehlak xərclərinin dinamikasına baxdıqda onun 2009-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 63,8% artdığını görmək olar. Bu dövrdə ərzaq məhsullarına

çəkilən xərclər 29% artdığı halda, geyim, paltar və ayaqqabıya çəkilən xərclər 3,6 dəfə, su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə 3.3 dəfə, səhiyyə xərclərinə 4.3 dəfə, təhsil xərcləri 2.2 dəfə, istirahət və mədəniyyət xərcləri 2.8 dəfə artmışdır. Əhalinin istehlak xərclərinin zəruri ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə artım tempinin təhlili göstərir ki, 2013-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin artımı 16.5%, paltar və ayaqqabıya 13.0%, su, işıq qaz və digər yanacağa 19.5%, ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa 10.9%, səhiyyə xərclərinə 13%, digər mal və xidmətlərə isə 21% təşkil etmişdir (cədvəl 2.12).

Cədvəl 2. 12

Ölkə üzrə əhalinin istehlak xərclərinin quruluşu, manat

faizlə	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2009 ilə nisbətən 2013 ildə	2013 ilə nisbətən 2014 ildə
İstehlak xərcləri, cəmi	31.8	38.2	40	44.1	66.4	77.6	244.0	116.9
ərzaq məhsullarına	21.7	20.5	21.9	24.7	35.7	41.6	191.7	116.5
alkoqola	0	0.2	0.3	0.3	0.4	0.5	250.0	125.0
tütün məmulatına	0	0.8	0.8	0.9	1.2	1.3	162.5	108.3
paltar və ayaqqabıya	1	2.7	2.7	2.9	4.6	5.2	520.0	113.0
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	1.5	2.2	2.3	2.4	4.1	4.9	326.7	119.5
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	1.2	3	2.8	2.8	4.6	5.1	425.0	110.9
səhiyyə xidmətlərinə	0.6	1.5	1.5	1.6	2.3	2.6	433.3	113.0
nəqliyyat xərcləri	1.3	2.1	2.1	2.2	3.5	4.1	315.4	117.1
rabitə xərcləri	0.4	0.5	0.6	0.7	1.3	1.7	425.0	130.8
istirahət və mədəniyyət xərcləri	0.8	1.3	1.4	1.4	2.1	2.3	287.5	109.5
təhsil xərcləri	0.4	0.4	0.5	0.6	0.9	0.9	225.0	100.0
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	1.3	1.8	1.9	2.1	3.6	4.6	353.8	127.8
digər mal və xidmətlərə	2.3	1.3	1.4	1.4	2.3	2.8	121.7	121.7

Əhalinin pul gəlirlərində olduğu kimi istehlak xərclərində, eləcə də istehlakın quruluş və dinamikasında fərqlər meydana çıxır. Belə ki yaşayış yerləri üzrə istehlakın quruluşuna baxdıqda kənd yerlərində ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin həm ölkə üzrə, həm də şəhər yerləri üzrə göstəricini üstələmişdir. 2010-ci ildə ölkə üzrə ərzağa çəkilən xərclər 53,6% olduğu halda, şəhər yerlərində bu 52,3%, kənd yerlərində 55,1% olmuşdur. 2014-ci ildə isə əvvəlki illərlə müqayisədə əhalinin pul

gəlirləri artsa da, ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi dəyişməmişdir. Ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi şəhər 52.3%-dən 51.5%-ə düşmüş, kənd yerlərində isə 55.1%-dən 56.1%-ə yüksəlmişdir. Maraqlı haldır ki, 2014-cü ildə kənd yerlərində ərzağa çəkilən xərclər xüsusi çəkisi şəhər yerlərinə nisbətən üstün xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Paltar və ayaqqabıya çəkilən xərclərin ümumi istehlak xərclərində xüsusi çəkisi ölkə üzrə 6,8%, şəhər yerlərində 6,9%, kənd yerlərində 6,6% olmuşdur. 2010-ci ildə isə bu göstərici müvafiq olaraq 7,1; 7,3% və 6,9% olmuşdur (cədvəl 2.13).

Cədvəl 2.13

Şəhər və kənd yerləri üzrə istehlak xərclərinin quruluşu faizlə

	2010			2012			2014		
	ölkə üzrə cəmi	şəhər yerləri	kənd yerləri	ölkə üzrə cəmi	şəhər yerləri	kənd yerləri	ölkə üzrə cəmi	şəhər yerləri	kənd yerləri
İstehlak xərcləri, cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100
ərzaq məhsullarına	53,6	52,3	55,1	56,1	54,4	58,1	53,6	51,5	56,1
Alkoqola	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,7	0,6	0,6	0,7
tütün məmulatına	2,0	2,1	1,9	2,0	1,9	2,1	1,7	1,6	1,7
paltar və ayaqqabıya	7,1	7,3	6,9	6,7	7,0	6,3	6,8	6,9	6,6
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	5,8	5,9	5,6	5,4	5,5	5,3	6,3	6,4	6,1
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	7,8	7,1	8,6	6,4	5,8	7,1	6,6	6,4	6,8
səhiyyə xidmətlərinə	3,8	3,9	3,7	3,6	3,6	3,4	3,3	3,4	3,1
nəqliyyat xərcləri	5,4	6,0	4,7	5,0	5,8	4,1	5,3	6,0	4,5
rabitə xərcləri	1,3	1,5	1,0	1,7	2,1	1,2	2,2	2,6	1,7
istirahət və mədəniyyət xərcləri	3,5	3,4	3,5	3,1	3,2	3,1	3,0	3,1	2,9
təhsil xərcləri	1,1	1,3	0,8	1,3	1,6	0,9	1,2	1,5	0,9
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	4,6	5,1	4,0	4,8	5,4	4,2	5,9	6,3	5,4
digər mal və xidmətlərə	3,5	3,5	3,5	3,3	3,2	3,4	3,5	3,6	3,5

Su, işıq və digər yanacaq növlərinin istehlakına çəkilən xərclərə gəldikdə isə bu 2014-ci ildə bu, ölkə üzrə 6.3, şəhər üzrə 6.4, kənd yerləri üzrə 3.1% olmuşdur. Hesab edirik ki, gəlirlərin təhlili zamanı gəldiyimiz qənaət burada da özünü göstərir.

Belə ki, kənd yerlərində ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin şəhər yerlərinə nisbətən yüksək olması, su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinin istehlakının eyni olması inandırıcı görünür. Bütün bunlar ev təsərrüfatları arasında aparılan müayinənin nəticələrinin reallıqdan uzaq olduğunu göstərir. Bu istehlak desilləri və kvintilləri üzrə bölgədə də özünü göstərir. Aparılan statistik təhlil Azərbaycanda varlı və yoxsul təbəqənin gəlirləri və istehlak xərcləri arasında çox cüzi fərqin olduğunu

göstərir. Araşdırmalar istehlak xərcləri desilləri üzrə 10% varlı və 10% yoxsul əhalinin istehlak xərclərinin quruluşuna baxdıqda burada da təbəqələr arasında çox böyük olmayan fərqi müşahidə etmək olar.

2014-cı ildə 10% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 10% yoxsul təbəqənin istehlak xərclərini 3.1 dəfə üstələyir. Xərc desilləri üzrə 1desilin, yəni 10% yoxsul təbəqənin istehlak xərcləri 44.2 manat olduğu halda, 10-cu desil, yəni 10% varlı təbəqənin istehlak xərcləri bundan 3.1 dəfə çox 139.3 manat təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərdə isə fərq 1,8 dəfə, paltar və ayaqqabıya xərclərdə 4.4 dəfə, su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə xərclərdə 5.7 dəfə, səhiyyə xidmətlərinə xərclərdə 6.2 dəfə olmuşdur.

Xərc desilləri üzrə istehlak xərclərinin strukturuna baxdıqda 1-ci desildə ərzağa çəkilən xərclər xüsusi çəkisi 68.3%, 5-ci desildə 57.6%, 10-cu desildə isə 40.3% olmuşdur (cədvəl 2.14).

Cədvəl 2.14

İstehlak xərcləri desilləri üzrə istehlak xərcləri

	İstehlak xərcləri desilləri									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
İstehlak xərcləri, cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
ərzaq məhsullarına	68.3	64.1	62.6	59.3	57.6	54.4	54.2	52.3	48.0	40.3
Alkoqola	0.6	0.6	0.7	0.6	0.7	0.6	0.6	0.6	0.5	0.5
Tütün məmulatına	2.0	2.0	1.8	1.9	1.7	1.7	1.7	1.6	1.6	1.4
paltar və ayaqqabıya	5.3	5.6	6.3	6.1	6.5	6.8	7.0	6.9	7.3	7.7
su, işıq, qaz və digər yanacaq	4.6	5.1	4.9	5.8	6.4	6.4	5.9	6.4	6.1	8.2
tv əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	2.9	4.2	4.9	6.2	5.7	7.4	6.3	6.6	7.9	8.7
Səhiyyə xidmətlərinə	2.2	2.4	2.4	2.7	3.0	3.3	3.1	3.3	3.9	4.4
Nəqliyyat xərcləri	3.5	3.8	3.8	4.1	4.4	4.4	5.1	5.5	5.9	8.3
Rabitə xərcləri	1.3	1.4	1.7	2.0	2.0	2.1	2.4	2.3	2.4	2.9
İstirahət və mədəniyyət xərcləri	1.6	1.8	1.9	2.0	2.5	2.9	3.0	3.2	4.2	4.3
Təhsil xərcləri	0.8	0.8	0.8	1.0	0.9	1.0	1.3	1.3	1.6	1.6
Mehmanxana, kafe, Restoran və yeməxanaya	4.1	4.9	5.0	4.9	5.3	5.6	5.8	6.4	6.8	7.4
Digər mal və xidmətlərə	2.8	3.3	3.3	3.5	3.3	3.6	3.5	3.5	3.7	4.3

Cədvəldən göründüyü kimi 10% yoxsul əhalinin səhiyyə, təhsil, istirahət və mədəniyyətə xərclərinin xüsusi çəkisi, 10 % varlı təbəqənin xərclərindən geri qalır. Oxşar vəziyyət istehlak xərcləri kvintilləri üzrə istehlak xərclərində də özünü göstərir. 1-ci kvintilə daxil olan əhali qrupunun istehlak xərclərində ərzağın payı 66% olmuşdur. 5-ci kvintildə isə bu göstərici bu 43,5% təşkil etmişdir. Yeri gəlmişkən

qeyd edək ki, (bunu əvvəlki bölmələrdə də qeyd etmişdik) inkişaf etmiş ölkələrdə orta təbəqənin ərzaq istehlakına çəkdiyi xərclər istehlak xərclərinin 30%-ni təşkil edir.

Beləliklə, əhalinin gəlirlərindən istifadənin və istehlakın quruluşunun təhlili göstərir ki, Azərbaycanda əhali gəlirlərinin böyük əksəriyyəti ərzaq alınmasına xərclənir. Bu da ümumi əhalinin tərkibində yoxsulların xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu göstərir. Bunun aradan qaldırılması isə hər şeydən əvvəl ölkədə sosial bərabərsizliyin azaldılmasına istiqamətlənən sosial siyasətin aparılmasını, antiinflasiya, antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsini tələb edir.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏ-Rİ VƏ MEXANİZMLƏRİ

3.1. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və mexanizmləri

Gəlirlərin tənzimlənməsi bütün iqtisadi sistemlərdə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ona görə də əhali gəlirlərində baş verən dəyişikliklər dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Məlumdur ki, sosial sistemin formalaşması iqtisadi, siyasi, texniki, təşkilati, mədəni və s. məsələlərin kompleks həllini tələb edir (59, s.65). Bu baxımdan bazar münasibətləri şəraitində əhali gəlirlərinin formalaşması mexanizmlərinin ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın dövlətin tənzimlənməsinin əsas üsullarından biri də gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsüdür. Bu üsul gəlirlərin ədalətli bölgüsünü həyata keçirməklə əhali gəlirlərini və bərabərsizliyin azaldılmasını tənzimləyir.

Göstərmək lazımdır ki, gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik yaradan obyektiv amillər aşağıdakılardır.

- adamların şəxsi qabiliyyətindəki fərqlər, ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi istedadı malik olması daha çox gəlir əldə etməyə imkan verir;
- təhsil səviyyəsi və işçilərin ixtisasının və peşəkarlıq səviyyəsinin artması daha yüksək gəlir qazanmağa şərait yaradır;
- mülkiyyətə sahib olmaq, vərəsəlik hüququ gəlirlər arasında olan fərqi azaldır;
- peşəkarlıq daha intensiv işləmək və risk etmək əldə edilən gəlirləri artırır.
- bazarlarda hökmran mövqe tutmaq, süni şəkildə qiymətləri artırmaq (inhisarçılıq) gəlirlər arasında olan fərqlərə təsir göstərir;
- psixoloji amillər, uğur qazanmaq, əlaqələr, bədbəxt hadisələr, gəlirlər arasındakı bərabərsizliyə təsir göstərir və s.

Aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinin formalaşması və

tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra problemlərin olduğunu göstərir. Bu problemlərin aradan qaldırılması ilk növbədə gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Təcrübə gəlirlər siyasətinin tənzimlənməsi və onun konkret işləmə mexanizminin müxtəlif ölkələrdə fərqli olduğunu və bir-birinin eyni olan gəlir siyasəti mövcud olmadığını göstərir.

Ümumiyyətlə dünya təcrübəsi göstərir ki, islahatların sistemli koordinasiyasını əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi mexanizmindən təcrid olunmuş halda aparmaq mümkün deyil. Burada hər şeydən əvvəl problemin sistemli xarakter daşması və onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu nəzərə alınmalı, ölkənin makroiqtisadi siyasətində dəyişikliklər aparılmalıdır.

Son 10 ərzində Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirlərində baş verən dəyişikliklərə diqqət etdikdə bunun əvvəlki dövrlərdən fərqləndiyini görmək olar.

Ümumiyyətlə dövlət əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinə aşağıdakı üsullarla təsir göstərə bilər.

- Təhsil səviyyəsinin artması;
- Əmək haqqının, müavinət və təqaüdlərin artırılması;
- Sağlamlılığının qorunması;
- Məşğulluğunun təmin olunması;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- Vergi sistemi
- Antiniflyasiya tədbirləri və s.;

Qərbi Avropa ölkələrində bir qayda olaraq əhali gəlirlərinin bütün əsas kateqoriyaları üzrə bilavasitə məhdudlaşdırılmış siyasət həyata keçirilir. Gəlirlərin bölgüsü istehsal amili mülkiyyətçilərinin gəlirlərinin formalaşmasına, nominal gəlirlərin fərdi bölgüsü isə yenidən bölgünün nəticəsi kimi təzahür edir. Bu ailə büdcəsindən keçməklə adambaşına düşən gəlirlərdən, onların strukturundan və sayından asılı olur. Real gəlirlərin artması isə inflyasiya prosesindən asılı olur. Gəlirlərin yenidən bölgüsünün başlıca kanalı yenidən bölgünün dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir. Gəlir siyasətinin tənzimlənməsində əsas istiqamətlərdən biri əmək haqqı siyasətidir. Vergi sistemi, dövlət transfertləri, sosial təminat və sığorta sistemi və s. də gəlirlərin

tənzimlənməsində əhəmiyyətli yer tutur.

Ümumiyyətlə gəlirlərin tənzimlənməsində əsas ağırlıq dövlətin üzərinə düşür. Dövlət tənzimlənməsi, o cümlədən sosial tənzimləmə maddi, institusional və konseptual tərkibdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial tənzimləmə təkcə sosial imtiyazlarla və gəlirlərin yenidən bölgüsü ilə tamamlanmır. Burada həyat səviyyəsinin digər göstəriciləri olan ətraf mühitin qorunması və istehlakçı hüquqlarını müdafiəsi də əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlirlərin tənzimlənməsi bir qayda olaraq milli istehsalın həcmindən, dövlət büdcəsinin gəlirlərindən və bu gəlirlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə yenidən bölgüsündə sosial ədalətin təmin olunmasından asılıdır. Bir qayda olaraq yenidən bölgü prosesinin təşkili və uyğun təşkilatların fəaliyyəti dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasını təşkil edir.

Məlumat üçün bildirik ki, gəlirlərin qeyri-bərabərliyi və gəlirlərin tənzimlənməsində yol verilən nöqsanlar, eləcə də ölkənin düşdüyü sosial-iqtisadi böhran yoxsulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, təbəqələşmənin dərinləşməsinə təsir göstərmişdir. Mütəxəssislər yoxsullara təkcə aşağı gəlirli insanları deyil, eləcə də cəmiyyətin qanunları ilə yaşayan, lakin vacib istehlak standartlarından məhrum olan insanları daxil edirlər. Məlum olduğu kimi yoxsulluq problemi dünyanın bütün ölkələrində vardır və onun səviyyəsi ictimai istehsalın inkişaf səviyyəsindən, fərdin imkanlarından və əhalinin həyat şəraitindən asılıdır. Yoxsulluğun azaldılması isə ilk növbədə əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinin dəqiq mexanizminin işlənməsini tələb edir. Bunu nəzərə alaraq beynəlxalq təşkilatlar yoxsulluğu ümumbəşəri problem kimi qiymətləndirir və onun aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tövsiyə edirlər. Yoxsul ölkələr əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətləri və mexanizmlərinin işlənməsi zamanı beynəlxalq təşkilatların təklif və tövsiyələrini nəzərə alırlar.

Dünya praktikası və eləcə də Azərbaycanın real vəziyyətinin təhlili göstərir ki, yoxsullara əsasən uşaqlı ailələr, valideynlərdən biri olmayan ailələr və aşağı məvaciblə işləyənlər, işsizlər, bir üzvü əlil olan ailələr, yalnız bir gəlir mənbəyi (tələb olunan istehlak minimumundan az) olan yaşlılar və bir çox hallarda gənc ailələr daxil

edilir. Bir sözlə, yoxsulluq gəlir səviyyəsi ilə qiymətləndirilir.

2003-cü ildə beynəlxalq təşkilatların tövsiyəsini nəzərə alaraq əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi və sosial bərabərsizliyin azaldılması məqsədilə «Yoxsulluğun azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı» qəbul edilmişdir. Bu Proqramda ümumi məqsədlərə nail olunması üçün: gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması; əsas səhiyyə və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin və onlardan istifadə imkanlarının təkmilləşdirilməsi; infrastrukturun yaxşılaşdırılması; mövcud sosial müdafiə sisteminə islahatların aparılması; qaçqın və məcburi köçkün əhalinin yaşayış səviyyəsi və imkanlarının yaxşılaşdırılması və s. məsələlərin həlli nəzərdə tutulub.

Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, dövlətin maliyyə imkanlarının genişlənməsi məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində zəruri addımların atılmasına imkan vermişdir. Bunun nəticəsi kimi son illərdə makro göstəricilərlə ifadə olunan əhali gəlirlərində (adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun həcmi, əhalinin son istehlakına yönələn hissəsi, adambaşına pul gəlirləri, orta aylıq nominal əmək haqqı, minimum əmək haqqı, orta aylıq pensiya və s.) əhəmiyyətli artım tempi müşahidə olunmaqdadır.

Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində əhalinin peşə və ixtisasa yiyələnməsi, başqa sözlə, təhsil siyasəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olması insanların gəlirlərinə nəzərəcarpacaq dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərir. Odur ki, dövlət bu gün əldə edilən gəlirlərin, xüsusilə neft gəlirlərinin, istehsal sferası ilə yanaşı insan amilinə də (insan kapitalına) investisiya qoyulması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirməlidir. Çünki qeyd olunduğu kimi peşə və ixtisasa sahib olma, peşəkarlıq bilavasitə əmək haqqının və ya əmək gəlirlərinin artmasına təsir göstərir və əhali gəlirlərində bərabərsizliyin azalmasında müsbət rol oynayır. Neft gəlirlərinin birinci növbədə insan kapitalının formalaşmasına, xüsusilə təhsil və səhiyyə sahələrinə qoyulması əhalinin daha böyük təbəqəsinin bu gəlirlərdən yararlanması üçün zəruridir (24, s.191).

Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinə təsir göstərən mühüm vasitə kimi beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən sosial doktrinanın qəbul edilməsini göstərmək olar.

Sosial doktrina — geosiyasi məkanda sosial sistemin yerini müəyyən edən, əhalinin sosial maraqlarını reallaşdıran, sosial siyasətin strateji məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsinin əsasını təşkil edən prioritetləri müəyyənləşdirən və onların reallaşması mexanizmini (iqtisadi, beynəlxalq, mədəni-mənəvi, ekoloji, hərbi) ehtiva edən müxtəlif növlü qlobal texnologiyadır. Sosial doktrina islahatların sosial istiqamətlərini müəyyənləşdirir və vətəndaşların maraqlarına xidmət edən hər hansı siyasətin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Onun hazırlanması prosesi ilk növbədə sosial-iqtisadi vəziyyətin obyektiv təhlil edilərək qiymətləndirilməsini tələb edir. Burada keçmiş tarixi təcrübənin, mühüm amillərin öyrənilməsi, dünya inkişafında əsas dəyişikliklərin tendensiyası, geosiyasi mühitin formalaşması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan sosial doktrinanın hazırlanmasının aşağıdakı üstünlükləri vardır:

Birincisi, ölkənin və ümumilikdə insanlığın perspektivli məqsədlərinə uyğunlaşdırılaraq milli maraqları təmin edilir;

İkincisi, sosial qruplar arasında maraqlar, ölkənin milli təhlükəsizliyi və dövlətin müstəqilliyinin mövcudluğu imkanları müəyyən edilir;

Üçüncüsü, strateji sosial məqsədlərə nail olmaq, millətin genefondunun saxlanması və qorunması, insanların ömür müddətinin uzadılması, ölümün azaldılması, doğum səviyyəsinin artırılması, öz vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün istifadəsi mümkün zəruri resurslar müəyyən edilir (59, s.67).

Sosial doktrinanın hazırlanması bir neçə mərhələni özündə birləşdirir:

– qarşılıqlı sosial idarəetmənin obyektivi olan sosial sferanın sərhədinin müəyyən edilməsini;

– bu sahədə vəziyyətin qiymətləndirilməsini;

– uzun, orta və qısamüddətli proqramların hazırlanmasını;

– sosial təhlükəsizliyin prinsipli mexanizminin hazırlanmasını;

Qeyd olunduğu kimi, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində ən mühüm istiqamətlərdən biri əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Məlum olduğu kimi müstəqillik əldə etdikdən sonra əmək haqqı və əməyin ödənişində ciddi problemlər ortaya çıxdı. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində inflyasiyanın sürətlənməsi nəticəsində nominal və real əmək haqqı, yaşayış minimumu və minimum əmək haqqı arasında

kəskin fərqi yaranması əhali gəlirlərinin formalaşmasına və həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərdi.

Bu səbəbdən bazar münasibətləri şəraitində gəlirlərin tənzimlənməsində dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifə əhalinin pul gəlirlərinin strukturundakı dərin deformasiyanı aradan qaldırmaq və əmək haqqını əsas gəlir mənbəyinə çevirmək və şəxsiyyətin iqtisadi fəallığını stimullaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək gəlirləri əhali gəlirlərinin 60-65%-dən aşağı düşür, mülkiyyətdən gəlirlər isə öz növbəsində 20%-i ötmür.

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi əmək haqqı öz mahiyyətinə görə işçiyə gördüyü işin müqabilində özünü və ailəsini saxlamaq üçün verilən haqdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, BƏT-in əmək haqqının tənzimlənməsi və minimum əmək haqqı haqqında konvensiya qəbul edilmişdir. Adı çəkilən təşkilatın «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 85 sayılı tövsiyəsində də qeyd edilir ki, «əmək haqqından tutulmalar, əməkçinin və onun ailəsinin saxlanılmasını təmin etmək üçün zəruri hesab edilən həddə qədər məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə bütün lazımi tədbirlər görülməlidir». İnkişaf etmiş ölkələri nəzərə almaqla 1972-ci il 29 aprel tarixində qüvvəyə minən (1970-ci il 3 iyun tarixində qəbul olunub) minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi haqqında 131 sayılı konvensiyanın 2-ci maddəsində isə deyilir: «Minimum əmək haqqı qanuni qüvvəyə malikdir və azaldıla bilməz; bu maddənin tətbiq edilməməsi, məsul şəxsə və şəxslərə aid müvafiq cinayət işi və ya başqa sanksiyalar tətbiq edilməsinə gətirib çıxardır».

Beynəlxalq təşkilatların konvensiya və tövsiyələrini nəzərə alaraq Azərbaycanda əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi və tarif (vəzifə) maaşlarının müəyyən edilməsində sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycanda bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən tarif cədvəlləri vardır. Bu da eyni vəzifəni yerinə yetirən lakin fərqli təşkilatlarda çalışan işçilərin əmək haqlarında (burada söhbət büdcədən maliyyələşən təşkilatlardan gedir.) nəzərəcarpacaq fərqlərin ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Bu da sosial ədalət prinsiplərinə cavab vermir və gəlirlər üzrə bərabərsizliyin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Bunun aradan qaldırılması üçün Vahid Tarif Cədvəlində (VTC-də)

dərəcə əmsalları və dərəcələrarası nisbətini dəyişdirilərək yenidən hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu sırada 1996-cı ildə tətbiq edilən Vahid Tarif Cədvəlinin yenidən tətbiqi də gəlirlərin tənzimlənməsinə təsir göstərə bilər.

Gəlirlərin tənzimlənməsində minimum əmək haqqının tətbiqi və onun səviyyəsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. BƏT-in yuxarıda adı çəkilən konvensiyasının 3-cü maddəsində «minimum əmək haqqını müəyyən edərkən, nəzərdə tutulan milli təcrübəyə və şəraitə müvafiq olaraq minimum olan və məqbul sayılan amillərə:

a. ölkədə əmək haqqının ümumi səviyyəsini, yaşayış dəyərini, sosial müavinətlər və başqa sosial qrupların müqayisəli həyat səviyyəsini nəzərə almaqla əməkçilərin və onların ailələrinin tələbatı;

b. iqtisadi inkişafın tələbləri daxil edilməklə iqtisadi mülahizələr, məhsuldarlıq səviyyəsi və məşğulluğun arzu olunan yüksək səviyyəyə çatdırılması və saxlanması aid edilir.

Minimum əmək haqqı (MƏH) müəyyən edilərkən başqa meyarlarla birlikdə: əməkçilərin və onların ailələrinin tələbatı; ölkədə əmək haqqının ümumi səviyyəsi; yaşayış dəyərində baş verən dəyişikliklər; sosial təminat üzrə müavinətlər; başqa sosial qrupların müqayisəli həyat səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Məsələn, Litvada minimum əmək haqqı (100 dollar) orta aylıq əmək haqqının (215 ABŞ dollar) 46,5%-ni təşkil edirdi (1997-ci il). Latviya və Estoniyada isə müvafiq olaraq 28,1%, 23,1% , Rusiyada 6%, Azərbaycanda isə 3,3% (1998-ci il) olmuşdur.

İqtisadi inkişafın tələbləri daxil edilməklə iqtisadi amilləri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, məşğulluğun arzu olunan yüksək səviyyəyə çatdırılması və saxlanılmasını nəzərə almaq lazımdır. Başqa orqanlardan verilən tövsiyələrin nəzərə alınması haqqında formal müddəaları daxil etməklə və ya etməməklə səlahiyyətli hökumət orqanlarının qərarları nəzərə alınmalıdır.

Əmək haqlarının azalması, bir yandan xarici investorları sərmayə qoymağa təşviq etmiş və məşğulluq artmışdır. Xarici şirkətlərin ödədikləri əmək haqqının dövlətin verdiyi əmək haqqından qat-qat yüksək olmasına baxmayaraq, işçilər əvvəlki real alıcılıq qabiliyyətini bərpa edə bilməmişlər. Dolayısı ilə əmək haqlarında meydana gələn dəyişikliklərin inflyasiya təsirinə malik olduğunu söyləmək olmaz. Məşğullu-

ğun nisbi artımının 1995-ci ildən etibarən istehsalın artmasına, Ümumi Daxili Məhsulda meydana gələn dəyişikliklərə müsbət təsir göstərdiyini söyləmək olar.

Əhali gəlirlərinin formalaşmasına məşğulluq əmək haqqı, təhsil və s.-lə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi də müsbət təsir göstərir. Çünki ölkədə tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi isə kiçik və orta sahibkarlığın özünəməxsus rolu vardır. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onlara kreditlərin, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, antiinhisar siyasəti və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlərin formalaşmasının səmərəli sisteminin təşkili üçün xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində qanunvericilik çərçivəsində dövlət nəzarətinin olması, antiinhisar siyasətinin yeridilməsi vacibdir.

Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində vergi sistemi mühüm yer tutur. Məhz büdcənin formalaşması vergilər hesabına baş verir. Büdcə vasitəsilə aztəminatlı ailələrə yardım, təhsil və səhiyyənin maliyyələşməsi həyata keçirilir. Bu baxımdan dövlət perspektivli vergi siyasəti tətbiq etməlidir.

Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri də sosial yardım və müavinətlərin məbləği və onun verilməsi mexanizmidir. Ona görə də dövlətin sosial siyasətində sosial yardım sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial yardım - müxtəlif səbəblər üzündən (qocalıq, əlillik, əmək qabiliyyətinin olmaması, işsizlik və s.) yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi üçün gündəlik vəsaiti çatışmayan vətəndaşlara dövlət tərəfindən göstərilən qayğıdır. Başqa sözlə, sosial yardım ehtiyacı olan vətəndaşların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdan ötrü dövlət tərəfindən göstərilən təminat növüdür. Bu baxımdan əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində sosial yardım və müavinətlər əhəmiyyətli yer tutur.

Bu zaman sosial yardımın ünvanlılıq xarakterinin tətbiq edilməsidir. Bu mexanizm əhali gəlirlərində bərabərsizliyin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məlum olduğu kimi gəlirlərdə bərabərsizlik keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə özünü daha qabarıq göstərir. Bu baxımdan gəlirlərin tənzimlənməsində sosial yardımların ünvanlı olması, onların məbləğinin yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılması vacib məsələdir. İşsizliyə görə müavinətlərin də verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Sosial ödəmə və xidmətlər çoxnövlüdür. Onlar formalaşma mənbəyinə görə və maliyyələşmə üsuluna görə, onları əhatə edən alıcılara yaradılan şəraitə görə birbirindən fərqlənirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial xərclərinin ekstensiv artırılmasının mümkünsüzlüyü müxtəlif büdcədən kənar mənbələrin axtarılmasını və münbit şəraitin yaradılmasını tələb edir. Bunların sırasına:

- Qeyri-büdcə (pensiya, işsizliyin sığortalanması, həyat sığortası, xeyriyyə fondları və s.) fondları üçün şəraitin yaradılması. Bu fondların fəaliyyət mexanizmi vasitəsilə, hər növdən olan məcburi və könüllü sosial sığorta sferalarının genişləndirilməsi;

- mənzillərin, sosial infrastrukturun tikintisinin maliyyələşdirilməsinə firmaların və ev təsərrüfatlarının vəsaitlərinin cəlb olunmasının qeyri-ənənəvi formalarının işlənilməsi;

- ödənişli sosial xidmətlər sferasında keyfiyyətin yüksəldilməsi və onların fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

- sosial əhəmiyyətli, o cümlədən regional səviyyəli məsələlərin həlli üçün qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının resurs potensialının cəlb olunması;

- xarici mənbələrdən maliyyələşdirilən beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirakın təmin edilməsi və s. daxil etmək olar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, transfert ödəmələri və müavinətlər bərabərsizliyi əhəmiyyətli dərəcədə (təqribən 70-80%-ə qədər) azaldır. ABŞ –da yoxsul əhali qruplarının gəlirlərinin 75%-ni transfert ödəmələri təşkil edir.

Qocalar və əlillər üçün internat evləri və digər müəssisələr şəbəkəsi qulluğa, məişət xidmətinə və tibbi xidmətə ehtiyacı olan qoca və əlillərin daimi yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş tibbi-sosial müəssisələr şəbəkəsidir. Internat evlərinə dair məlumatlar ümumilikdə aşağıdakı tiplərə ayrılmaqla nəzərə alınır:

- qocalar və əlillər (yaşlı) üçün ümumi tipli internat evləri;
- ruhi xəstələr üçün internat evləri;
- əqli və fiziki zəifliyi olan uşaqlar üçün internat evləri.

Məlumdur ki, maliyyə - kredit sisteminin vasitəsilə resurslar bölüşdürülür və

yenidən bölüşdürülür. Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsində də sağlam investisiya mühitinin yaradılması və ondan əldə olunan gəlirlər də təsir göstərir. Bu baxımdan ölkədə investisiya mühitinin yaradılması, o cümlədən əhalinin investisiya fəallığının artırılması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunun üçün:

- kreditlərin verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi (faiz dərəcələrinin aşağı salınması, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, qısamüddətli kreditlərdən uzunmüddətli kreditlərə keçilməsi və s.)

- əhalinin əlində olan vəsaitlərin investisiya qoymağa maraqlandırılması;
- qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması.

Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri də onların indeksləşdirilməsidir. İndeksləşdirmə pul gəlirlərinin, təqaüdlərin və əmanətlərin avtomatik olaraq qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, indiki şəraitdə respublika əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin qorunması istiqamətində tədbirlərin görülməsi olduqca vacibdir. Sovet iqtisadiyyatında əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qorumaq məqsədilə sosial müdafiənin əsas elementi kimi gəlirlərin indeksləşdirilməsindən deyil, əsasən kompensasiyalardan istifadə edilirdi.

İndeksləşdirmə inflyasiyanın "gəlir-qiymət" spirali üzrə inkişafına təkan verə bilər. Lakin bu heç də onun uzun müddət üçün tətbiq edilməməsinə əsas verməməlidir. İnflyasiyanı aradan qaldırmaq məqsədilə əhalinin gəlirlərinin real olaraq qorunmaması çeşidli sosial problemlər yaratmışdır. Bunların ən mühümləri işsizlik, cinayətkarlığın artması, boşanma, ailələrin dağılması və sairidir. Əhalinin gəlirləri nominal deyil, məhz real formada artmadığından bu problemlər meydana gəlmiş və kəskin xarakter almışdır.

Hazırda Azərbaycanda inflyasiya təbii səviyyəsini (4-5%-lik) ötmüşdür. Bu baxımdan inflyasiya tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə inflyasiya normasının saxlanması iqtisadi canlanma prosesi ilə müşahidə oluna bilər.

Bu vəzifənin həyata keçirilməsi respublikada "Minimum istehlak büdcəsi haqqında" və "Əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya qanunlarına əsaslanmalıdır. Çünki mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alıb əhali üçün lazımi sosial təminatlar verən ədalətli sosial müdafiə me-

xanizmi yaratmadan, cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvələrinin təbii əsasını təşkil edən əmək ehtiyatlarının və deməli, həm də iş qüvvəsinin normal təkrar istehsalı prosesini həyata keçirmək olmaz. Hazırda əhalinin yaşayış minimumu müəyyən edilərkən və adambaşına minimum istehlak zənbilinin dəyəri əsas götürülməli, həm dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən qiymətlər və tariflər, həm də tələb və təklifin təsiri altında yaranan qiymət və təkliflər hərtərəfli öyrənilib nəzərə alınmalı, vaxtaşırı olaraq əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi həyata keçirilməli, istehlak büdcəsinin, əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin və s. müavinətlərin minimum həcmi daim şəraitə uyğun artırılmalıdır. İnflyasiyanın qarşısının alınmasında antiinhisar siyasəti əhəmiyyətli təsirə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin maddi rifah halının əsasını istehsal olunmuş milli gəlir, tam mənada isə onun istehlak fonduna ayrılan hissəsi təşkil edir. Buna görə də əhalinin maddi rifah halının kompleks tədqiqi aşağıdakı göstəricilər sistemi ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, gəlirlərin bölgüsünün yeni konsepsiyası bütün irimiqyaslı mülkiyyət formaları çərçivəsində meydana çıxan mənimsəmənin fərdiləşməsi şəraitində mülkiyyətçinin iqtisadi təfəkküründən, düşüncələrinin motivasiyasının realizasiyasına əsaslanır. Ona görə də bölgü mexanizminin daha yüksək motivasiyasının imkanları təsərrüfatın xüsusişməsinə və mənimsəmənin fərdiləşməsinin inkişaf mərhələsinə uyğun gəlir.

3.2. Müasir şəraitdə əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi

Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması dövlətin qarşısında duran ən mühüm və ümdə məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, inkişaf etmiş ölkələr xüsusilə Avropa ölkələri əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı ciddi tədbirlər həyata keçirir və dövlət əhalinin doğulan gündən öləncə qədər sosial müdafiəsini öz üzərinə ötürür. Bu ölkələrdə dövlət-vətəndaş, vətəndaş-dövlət münasibətləri yüksək səviyyədə qurulmuşdur. Hesab edirik ki, yalnız bu halda ölkənin hərtərəfli inkişafı mümkündür və sosial müdafiənin yüksək səviyyədə həyata keçirməsini dövlət-vətəndaş cəmiyyətinin qurulması və möhkəmlənməsinin bazisi hesab etmək

olar. Hazırda Azərbaycanda da dövlət-vətəndaş cəmiyyətinin qurulması bazar münasibətlərinin formalaşmasının aktual problemlərindən hesab olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sosial müdafiənin səmərəli mexanizminin yaradılması bazar münasibətlərinin formalaşmasının zəruri şərtlərindəndir. Sözsüz bazar münasibətləri şəraitində və sosialist təsərrüfat sistemində fəaliyyətdə olan sosial siyasət, eləcə də sosial müdafiə mexanizmləri arasında köklü olmayan fərqlər vardır.

Müasir şəraitdə sosial siyasətin əsas istiqamətlərinə:

- Tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi;
- əhalinin təhsil və səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;
- istehlakda baş verən dəyişikliklər də nəzərə almaqla əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi;
- əhalinin zəruri ərzaq və digər sənaye məhsulları ilə təmin edilməsi;
- ərzaq təhlükəsizliyi və s. məsələləri daxil etmək olar.

Sadalanın məsələlər sosial siyasətin mühüm tərkib hissəsi olan sosial müdafiə mexanizmini əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada bir çox sosial müdafiə sistemləri mövcuddur. Bunların içərisində «Bismark» modeli (Almaniya, Avstriya, Lüksemburq, Fransa, İtaliya), «Beveric» (Böyük Britaniya, İrlandiya və Şimali Avropanın bir çox ölkələrində tətbiq edilən) modeli, «xüsusi kooperativ» (Belçika, Niderland, Finlandiya, Portuqaliya) model və nəhayət keçən əsrin 90-cı illərinə qədər mövcud olan «Sovet» modeli daha geniş yayılmışdı. Hər bir modelin özünəməxsus mexanizmi vardır.

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli əhalinin daha etibarlı sosial müdafiəsini həyata keçirən bir modeldir. Belə ki, dövlət tərəfindən əhaliyə pulsuz xidmətlərin göstərilməsi, ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq cəmiyyət üzvlərinin bu xidmətlərdən istifadə etməsi üçün sosial təminat yaradılması, hər bir vətəndaşın pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti almaq hüquqlarının təmin edilməsi, məşğulluq probleminin həlli, işsizliyin səviyyəsinin azaldılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və s. bu kimi sosial problemlərin həyata keçirilməsinə təminat verilir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin əsas xüsusiyyət-

lərindən biri onun güclü sosial siyasət sisteminə malik olmasıdır. Məhz bu siyasət əhalinin sosial müdafiə sistemini formalaşdırır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin əsas məqsədi bütün əhalinin yaşayış standartlarını tarazlaşdırmaqdan və bütün vətəndaşların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasından ibarət olmalıdır. Əhalinin sosial müdafiəsi elə təşkil edilməlidir ki, bu cəmiyyət üzvlərinin işləmək hüququ, təminatlı yaşayış minimumu, sağlamlığının qorunması, təhsil, peşə hazırlığı və yenidən hazırlanması, hüquqlarının təmin edilməsinə imkan versin. Bununla birlikdə əhalinin sosial müdafiəsi elə təşkil edilməlidir ki, bu, yaşayış nemətlərinin bölüşdürülməsində bərabərliyə və himayəçiliyə gətirib çıxarmasın, əməyə olan həvəsin azalmasına səbəb olmasın, əksinə, ona müsbət təsir göstərsin. Pulla verilən dotasiya və milli köməklik o adamlara verilməlidir ki, onlar obyektiv səbəblər üzündən qazanc əldə etmək imkanına malik deyildirlər. Bunlara çoxuşaqlı ailələr, gənclər və natamam ailələr, uşaqlar, tələbələr, əlillər, təqaüdcülər və sair məhdud və natamam əmək qabiliyyətinə malik olan, vətəndaşlar daxildir (26, s. 124).

Dövlət əhalinin sosial müdafiəsini öz üzərinə götürməklə fərdləri və ev təsərrüfatlarını riskdən və təhlükədən müdafiə edə bilər. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, yoxsulluq dərinləşdikcə bu risklərin və təhlükələrin qarşısının alınması daha da çətinləşir və onun aradan qaldırılması üçün daha çox vəsait tələb olunur. Ona görə də dövlət yoxsulluğun dərinləşməsinin qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər planını daha geniş şəkildə həyata keçirməyə borcludur. Çünki yoxsulluğun dərinləşməsi doğulanda gözlənilən ömür müddətini azaldır, əhalinin təhsil almasını, səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsini çətinləşdirir ki, bu da son nəticədə insanın inkişafına və həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 1995-ci ildən başlayan makroiqtisadi sabitləşmə və iqtisadiyyatın dinamik inkişafı əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm qərar və sərəncamların verilməsinə imkan yaratmışdır. Genişlənən maliyyə imkanlarının əhalinin sosial rifahının artırılması, iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulması istiqamətində istifadəsinə artıq başlanmışdır. Artan maliyyə potensialı nəticəsində fiskal aktivliyin yüksəlməsi 2005-ci ilin dövlət büdcəsinin 40%-dən çox artmasında özünü göstərmişdir.

Məlum olduğu kimi 2003-2006-cı illərdə bazar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində aparılan sosial-iqtisadi islahatlar əsasında dövlət məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan əhali qrupları üçün iş yerlərinin yaradılmasına, məşğulluğun inkişafına yönəldilmiş investisiya, vergi, gömrük, təhsil və digər müvafiq sahələrlə bağlı siyasətlərin təkmilləşdirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdıran mühitin formalaşmasına yönəldilən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu da öz növbəsində əvvəlki illərlə müqayisədə vətəndaşların yaşayış səviyyəsinə xeyli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq əhalinin həyat səviyyəsi o qədər də qənaətbəxş deyildir. Bu baxımdan indiki şəraitdə Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirməsi və həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması vacib məsələ kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Sosial problemlərin həlli istiqamətləri arasında prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;
- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;
- iqtisadiyyatda yüksək səmərəliliyə nail olunması üçün yüksək məhsuldarlıqlı əmək və sahibkarlıq üçün mühitin yaradılması;
- ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və sağlamlıq şəraitinin yaradılması;
- iqtisadiyyatda səmərəliliyin şərti kimi sosial-iqtisadi, siyasi sabitliyin təmin olunması.

Bu məqsədə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər «2003-2005-cı illər üçün Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nda, «Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»nda və digər sahəvi proqramlarda öz əksini tapmışdır. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsinə, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsinə, neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun, sosial sahələrin və infrastrukturun inkişafı məsələlərinə xidmət edir.

Buna görə də dövlətin səmərəli sosial siyasəti ölkə iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılmasının və bazar münasibətlərinin formalaşmasının əsas məsələlərindən biri-

dir. Dövlət tərəfindən qəbul edilən gəlir siyasəti konsepsiyası sahibkarların, maddəli işçilərin, müəllimlərin, elm və mədəniyyət işçilərinin, səhiyyə işçilərinin real gəlirlərindən asılıdır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sosial ədalətin və sabitliyin təmin edilməsinə yönəlir. Dövlət tənzimlənməsinin bu sahəsi bütün üç məqsədlərin hamısına cavab verməlidir. Beləliklə, sosial siyasət əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasına, insan kapitalının təkrar istehsalına, sosial xidmətlərin göstərilməsinə sosial regional və ölkə səviyyəsində infrastrukturun inkişafına yönələn dövlət siyasətidir (35, s. 584).

Son illərə qədər ölkədə yaşanan maliyyə problemləri öz növbəsində aparılan sosial siyasətin systemsizliyinə təsir göstərmişdir. 2003-cü ildən başlayaraq ölkənin maliyyə imkanlarının genişlənməsi bu sahədə aparılan əsaslı tədbirlər əvvəlki systemsizliyin aradan qaldırmasına imkan yaratmış və əhalinin həyat səviyyəsində və pul gəlirlərində inkişaf tendensiyası müşahidə olunmağa başlamışdır. Bütçə gəlirlərinin sürətlə artması bütçədən sosial müdafiə xərclərinin də artmasına şərait yaratmışdır. Lakin dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin azalması bütçənin sosial təminat xərclərinə təsir göstərə bilər ki, bu da sosial partlayışla nəticələnər. Ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı mövcud iqtisadi struktur, sosial, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması, daha təkmil sosial müdafiə sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi tələb olunur:

- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn aktiv siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından müstəqil istifadə etmək üçün şərait yaradılması;
- əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimalaşdırılması və işsizliyin azaldılması;
- sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin formalaşması;
- vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin effektiv müdafiə sisteminin işlən-

məsi;

- sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;

- xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, hər bir vətəndaşın pulsuz minimal təhsil almasına və səhiyyə xidməti göstərilməsinə nail olunması;

Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin formalaşmasında və əhəmiyyətinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri də yaşayış minimumunun müəyyənləşdirilməsidir. Yaşayış minimumu əhalinin maddi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sosial proqramların işlənməsi, aztəminatlı ailələrin müəyyənləşdirilməsi və onlara ünvanlı sosial yardım göstərilməsi üçün istifadə olunur. Yaşayış minimumunun artırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından asılı olaraq müəyyən edilir. Bəzi ölkələrdə bu parlament tərəfindən, bəzi ölkələrdə hökumət, bəzi ölkələrdə isə Həmkarlar İttifaqı tərəfindən müəyyən edilir.

Məlumdur ki, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə «Yaşayış minimumu haqqında Qanun» qəbul olunmuşdur. Yaşayış minimumu iqtisadiyyatda indikator rolunu oynayır. Belə ki, bu zaman ölkə əhalisinin sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumu hesablanır. Yaşayış minimumu insanların sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan və minimum istehlak səbətinə daxil edilən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının orta bazar qiymətləri (ev təsərrüfatlarının müayinəsi), xidmət və icbari ödənişlərin normallaşdırılmış faktiki məsrəfləri əsasında, əhalinin sosial-demoqrafik qrupları (ümumi əhali, işləyən əhali, uşaqlar və pensiyaçılar) üzrə hesablanır. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə yaşayış minimumu Dövlət büdcəsi ilə birgə təsdiq edilməlidir. Lakin təəssüflər olsun ki, 2005 və 2006-cı illərdə Dövlət büdcəsinin təsdiqi zamanı qanunun bu bəndi pozulmuş və yaşayış minimumu büdcə ilə birgə təsdiq edilməmişdir. Yalnız 2007-ci ilin büdcə layihəsində yaşayış minimumu hesablanaraq 70 AZN təsdiq olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu hədd əvvəllər (2005-2006-cı illər) Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının hesabladığı həddən aşağıdır. Bu baxımdan Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il üçün müəyyən etdiyi hədd bu günün reallıqları ilə uzlaşmır. Bu da bir çox hallarda ölkədə sosial müdafiənin gücləndirilməsində, yoxsulluq səviyyəsinin müəy-

yən edilməsində gəlirlərin bölgüsü zamanı sosial ədalət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən tədbirlər sırasında məşğulluğun təmin edilməsi öz əhəmiyyəti və əhatə dairəsinə görə digər faktorlardan seçilir. Məşğulluq –bu təkcə əmək münasibətləri və ya sosial təsərrüfat subyektlərin inkişafı deyil, bu hər şeydən əvvəl, ümumi iqtisadi vəziyyətdən, büdcə və kredit siyasətindən asılı olan kompleks proqramdır. Hansı ki məşğulluq bunları müəyyən edən amildir.

Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və yüksək iqtisadi artım tempının təmin edilməsi sosial siyasətin səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını, əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin inkişaf etmiş bazarının formalaşdırılmasını, həyat keyfiyyətinin artırılmasını tələb edir. Əhalinin yoxsul təbəqələrinə yardım, islahatların mümkün mənfi təsirinin azaldılması ilə yanaşı sosial siyasət müqayisəli üstünlüklərin və Azərbaycan iqtisadiyyatının artım amillərinin formalaşdırılmasını təmin etməlidir. Bu, ölkə iqtisadiyyatına əhalinin əmək, intellektual və yaradıcılıq potensialının maksimum dərəcədə cəlb edilməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Muzdu işçilər üçün əmək haqqı kollektiv müqavilələrin köməyi və tarif razılaşdırılmaları ilə tənzimlənir. Onlara işçi qüvvəsinə ödəmələrdən başqa iş gününün müddəti və məzuniyyət günləri qəti müəyyən edilir, əmək şəraiti üzrə münasibətlərdə konkret zəmanətlər, iş vaxtından artıq işə görə əlavələr verilir.

Tarif razılaşdırılmasında bu və ya digər sahədə tarif minimal əmək haqqı və müxtəlif dərəcələr üçün əmək haqqı səviyyəsinin minimum zəmanəti müəyyən edilir. Tarif razılaşdırılmasında müəssisə rəhbərinin və işçinin arasında dövlətin iştirakı ilə qurulur. Bu onun həyata keçirilməsi üçün zəmanət verir.

Hazırda işçi – işəgötürən münasibətlərinin tənzimlənməsi və əmək razılaşdırılması müqavilə yolu ilə həyata keçirilir. Bu həmkarların işçinin hüquqlarının müdafiəsi üçün geniş meydan açır. Qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsinin öyrənilməsində sosial normativlər mühüm rol oynayır. Bu gün elə normativ müəyyən edilə bilər ki, bu normativlərlə qiymətləndirmə apardıqda əhalinin ən yüksək səviyyədə yaşadığı məlum olar. Yaxud da əksinə. Buna görə də normativlərin müəyyən edilməsi

Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Normativlər cəmiyyətdə gedən sosial proseslərin istiqamətləri ilə elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Sosial normativlər fərqləndirilir: sosial sferanın maddi bazasının inkişafına görə, əhalinin gəlir və xərclərinə görə, sosial təminat və xidmətə görə, əhalinin maddi sərvət və pullu xidmətlər istehlakına görə, yaşayış şəraiti, ətraf mühitin vəziyyəti və mühafizəsi, istehlak büdcəsi və s. bunlar normaların natural və ya faiz artımına görə mütləq və nisbi, həmçinin hər iki göstəricinin nəzərə almaqla müqayisəli və əsaslanmış ola bilər. Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsində əhalinin pul gəlirlərinin qiymət indeksinə uyğun olaraq indeksləşməsidir. Bu bütün inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunur. Bəzi ölkələrdə isə Həmkarlar İttifaqı qiymət artımının tam kompensasiyasına nail olmuşdur. Qanəddici indeksləşmə aparıldıqda istehlak qiymətlərinin artım indeksinin əsaslandırılmış «hesabat nöqtəsi»nin tapılması son dərəcədə vacibdir. O hər kvartal üzrə hesablanır, ilin əvvəlindən başlayaraq yığılmış əldə edilən dövlət korporativ və xüsusi ticarətində və xidmət sferasında təsdiq edilmiş istehlak məhsulları və xidmətləri dəstinə, başqa sözlə, istehlak səbətinə daxil edilən məhsul və xidmətlər də daxil olmaqla qiymət dəyişikliklərini nəzərə almaqla hesablanır.

Dövlət məşğulluq xidməti orqanları əmək bazarında mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla iş axtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi istiqamətində müəyyən işlər görmüşdür.

Respublikada əhalinin məşğulluq səviyyəsi, sıxlığı, cinsi tərkibi, əhalinin həyat səviyyəsi, milli etnik xarakterli amillər sosial siyasətdə və infrastrukturun formalaşmasında nəzərə alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sosial infrastruktur sahələrinin yüksək inkişafını nəzərdə tutmaqla, eyni zamanda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı mobelinə daha çox üstünlük verilir. Bazar münasibətləri şəraitində sosial infrastruktur sahələrinin inkişafına, xüsusilə onun maliyyələşdirilməsi əsasən dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

Əhalinin sosial müdafiəsinə yönələn tədbirlər sırasında təhsil səviyyəsinin artırılması, gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarının genişləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan əhalinin təhsil xidmətlərindən istifadə

etməsi üçün bərabər imkanların yaradılması, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, beynəlxalq tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrların hazırlanması əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Bu sahədə aparılan islahatlar onun strukturunun və məzmununun yeniləşməsinə yönəlməlidir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- təhsilin məzmununun müasirləşdirilməsi, onun keyfiyyətinin artırılması.
- əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün təhsil almaq imkanlarının bərabərləşdirilməsi.
- aztəminatlı ailələrdən olan şagirdlərin ünvanlı şəkildə dəstəklənməsi;
- aztəminatlı ailələrdən olan şagirdlərə, yetimlərə təhsil müəssisələrinə gəlib-gətməklə bağlı xərclərin kompensasiya edilməsi, onların pulsuz dərsliklərlə təmin edilməsi;
- tələbələrin müavinətlərinin artırılması.
- təhsilin büdcədən maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- məktəbəqədər təlim-tərbiyə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- kənd məktəblərinin texniki və kadr təminatının yaxşılaşdırılması.
- elm sahəsində elmi-texniki tərəqqinin uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi;
- fundamental elm sahələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, elmi-texniki və innovasiya sahələrində müntəzəm olaraq proqnozlaşdırma və monitorinqin həyata keçirilməsi;
- sahəvi elmi tədqiqat və layihə institutlarının fəaliyyətinin iqtisadi strukturlarla əlaqələndirilməsi;
- tətbiqi elmlərin inkişafının stimullaşdırılması;
- ilk növbədə informasiya texnologiyaları, istehsal texnologiyaları, yeni materiallar və kimya texnologiyaları, elektronika, ekologiya və təbiətdən səmərəli istifadə sahələrinə xüsusi diqqətin yetirilməsi;
- intellektual mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi;

- cəmiyyətdə elmi fəaliyyətin nüfuzunun artırılması və istedadlı gənclərin bu sahəyə yönəldilməsinin təmin edilməsi;

- elmin maliyyələşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması.

Səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin başlıca məqsədi əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasından, orta ömür müddətinin uzadılmasından, əhalinin bütün təbəqələrinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təmin edilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar ola bilər:

- dövlətin maliyyə imkanları çərçivəsində pulsuz səhiyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi və onun keyfiyyətinin artırılması;

- ölkədə tibbi sığorta sisteminin yaradılması;

- səhiyyə müəssisələrinin dərman və avadanlıq təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə tibb sənayesi müəssisələrinin yaradılmasının və fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

- tibbi profilaktika tədbirlərinin əhatəliliyinin və keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;

- əhalinin sosial cəhətdən ən aşağı təminatlı təbəqələrinə tibbi yardımın göstərilməsi ilə bağlı tədbirlər sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Ümumiyyətlə uşaqlı ailələrin müdafiəsi müxtəlif forma və növlərdə həyata keçirilir. Onun əsas hissəsini birbaşa pul ödəmələri təşkil edir. Burada mərkəzi yeri hər ay uşağa görə əmək haqqına edilən əlavələr tutur. Müavinətlər uşaqlara və yeni-yetmələrə əmək qabiliyyətli yaşa çatana qədər və ya təhsilini başa çatdırana qədər davam edir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, ailə gəlirlərində elə də ciddi dəyişikliklər baş verməyib. Belə ki, ölkənin iqtisadi problemləri dövləti əhalinin iqtisadi və sosial nümayəndəsini həyata keçirməyə imkan vermirdi. Belə olan halda insanlar müstəqil olaraq öz rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün qeyri-leqal şəkildə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bir çoxları öz şəxsi təsərrüfatlarında fərdi əməklə məşğul olmağa başladılar. Bu amil əhali gəlirlərində əmək haqqı payının azalması, kənd təsərrüfatından və fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin payının

artması ilə müşahidə alınmağa başladı.

Bolqarıstanda əhalinin sosial müdafiəsi, uşaqly ailələr də daxil olmaqla, 1991-ci ildə «kompensasiya ödəmələri sistemi» qurulmağa başladı. Bu dövrdə inflyasiyanın sürətlənməsi ilə əlaqədar olaraq ailə müavinətlərinin də həcmi artırılırdı. 1993-cü ildə isə sosial yardım sistemi ailənin gəliri ilə bağlılığı sisteminə keçdi.

Sosial müdafiənin tərkib elementi ehtiyacı olanlara köməklik göstərməkdən ibarətdir. Bu pul formasında, natural (güzəşt və pulsuz xidmət, tibbi, yemək, nəqliyyat və s. xidmət) formada olur.

Sosial yardıma ehtiyacı olan ailələrin seçilməsində gəlirlərin hesablanması üçün ailə tərkibində (hərbi xidmətçilər, azadlıqdan məhrum olanlar, tam dövlət təminatında olan uşaqlar istisna olmaqla) ər-arvad, onların uşaqları və valideynləri, qardaş və bacılar, övladlığa götürülənlər və götürənlər, ögey oğul və ögey qız nəzərə alınır.

Əsasən aşağıdakı növ pul gəlirləri nəzərə alınır:

- tarif və vəzifə maaşlarının məbləği, işəməzddən əldə olunan gəlir, yaxud məhsulların reallaşmasından daxil olan gəlir (işin icra edilməsi və göstərilən xidmət);
- tarif və vəzifə maaşlarının üzərinə olan bütün növ əlavələr (ağır və təhlükəli şəraitdə olan işlərə, gecə işlərinə, yeraltı işlərə, işə çıxmayan işçilərin əvəzinə görülən işlərə görə əlavələr və s.);
- əmək haqqı sistemində nəzərdə tutulmuş mükafatlar;
- iş vaxtından artıq işlərə, bazar və bayram günlərində görülən işlərə görə hesablanan pul məbləğləri;
- məzuniyyət vaxtı ödənilən əmək haqqı və həmçinin istifadə olunmayan məzuniyyətə görə ödənilən pul kompensasiyası;
- işdən çıxarılma pulu və həmçinin istefaya çıxma üçün ödənilən kompensasiyalar;
- təşkilatların ləğv edilməsi və işçilərin ixtisara salınması ilə əlaqədar işsiz qalan vətəndaşlara işə düzəlmə dövründə ödənilən pul məbləğləri.

Ailə gəlirlərinə həmçinin aşağıdakı növ gəlirlər də daxil edilir:

- Daxili İşlər, Ədliyyə, Müdafiə Nazirliyi, Gömrük, Milli Təhlükəsizlik orqan-

larının işçilərinin əmək haqları;

– Daxili İşlər, Ədliyyə, Müdafiə Nazirliyi, Gömrük, Milli Təhlükəsizlik orqanları işindən azad olmağa görə verilən birdəfəlik müavinətlər.

Ünvanlı sosial yardıma ehtiyacı olan ailələrin müəyyən edilməsi üçün ümumi ailə gəlirlərinə aşağıdakı ödəmələr də daxil edilir:

– bütün növ pensiyalar (pensiyaçılara qulluğa görə əlavələr istisna olmaqla) və pensiyalar üzərinə aylıq əlavələr;

– ali, orta və ilkin tədris mərkəzlərində təhsil alanlara, aspirant və doktorantlara verilən təqaüdlər, tibbi əsaslara görə akademik məzuniyyətdə olan vətəndaşlara ödənilən kompensasiyalar;

– işsizliyə görə müavinət, həmçinin işsizlərə peşə tədrisi dövründə verilən təqaüdlər;

– əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləlik və doğuma görə müavinətlər, erkən hamiləlik dövründə tibb müəssisələrində qeydiyyatda duran qadınlara verilən birdəfəlik müavinətlər;

– 3 yaşadək uşaqlara qulluğa görə ödənilən müavinətlər;

– müqavilə əsasında hərbi xidmətdə olanların arvadlarına verilən aylıq müavinət;

– iş yerində dəymiş zərəərə görə aylıq ödənc;

– kütləvi informasiya vasitələrinin işçilərinə ödənilən müəllif haqları;

– ailəyə və yaxud hər hansı bir ailə üzvünə mənsub olan daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlir;

– sahibkarlıq və ya fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlir;

– yardımçı təsərrüfatlardan əldə olunan gəlir (bostan bitkilərinin becərilməsi, mal-qara, quş, balıq, arı, xəz dəri heyvanların yetişdirilməsi);

– həddi-bülüğa çatmayan uşaqlar üçün alınan aliment;

– əmanət faizləri.

Göründüyü kimi, əhalinin gəlirlərinin strukturu çox genişdir.

Bir sıra Avropa ölkələrində (Almaniya, Avstriya) peşəkar sosial işin daşıyıcı-

ları bir fəaliyyət növü kimi ölkənin sosial qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət və eləcə də qeyri-dövlət təşkilatları, xüsusi şəxslər fəaliyyət göstərir. Lakin bir çox keçid iqtisadiyyatı ölkələrdən fərqli olaraq Almaniyada qeyri-dövlət təşkilatları ilə əməkdaşlığa yanaşmada, alman yanaşması birbaşa qeyri-dövlət təşəbbüsünə istiqamətlənir, əhali ilə sosial işlər sferasında onun meydana gəlməsini stimullaşdırır.

Bir çox iqtisadçılar hesab edirlər ki, gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik və ya varlıqlarla yoxsullara bölünməsi əhalinin həyat səviyyəsinin artması fonunda davamlı müdafiə olunmaya malikdir.

Real gəlirlərin artması və sosial sferanın inkişafı və s. sosial siyasətin nəticəliliyi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən, siyasi vəziyyətdən, təbii-iqlim şəraitindən, coğrafi vəziyyətindən, adət-ənənə və mədəniyyətindən asılıdır. Sosial proqramların vacib elementi fəaliyyət sferasından, peşəsindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq əmək haqqının tənzimlənməsidir. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində dövlət sektorunda, dövlət aparatında məşğul olanların, hərbiçilərin, seçilmiş şəxslərin hüquq və məsuliyyəti ilə bağlı xüsusi qanunvericilik hazırlanır və həyata keçirilir. Beləliklə, əmək haqqının birbaşa tənzimlənməsi tətbiq olunur. Bir qayda olaraq ABŞ –da və Qərb ölkələrində dövlət sektorunda çalışanların əmək haqqı xüsusi sektorda çalışanların əmək haqqından aşağıdır. Lakin dövlət sektorunda çalışanlara yüksək zəmanətli məşğulluq və böyük sosial ödəmələr və s. mövcuddur.

Təcrübə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin vacib göstəricisi kimi iqtisadi kursun düzgün müəyyən edilməsinin vacib olduğunu göstərir. Əhalinin rifah halının aşağı düşməsinin qarşısının alınması təkəcə humanizm baxışlarına görə deyil, həm də səmərəli fəaliyyətə stimulyar yaratdığı üçün iqtisadidir. Ona görə də dövlət tərəfindən sosial təminat bazar iqtisadiyyatına uğurlu keçidin vacib amilidir. Son illərdə əksər ölkələrdə aparılan sosial islahatlar dövlətin vətəndaşın üzərinə qoyduğu sosial cavabdehliyin yenidən bölgüsü yolu ilə aparılır. Düzdür, bu daim vətəndaş rifahının yüksəldilməsinə əsaslanır.

Təcrübə olaraq bazar tənzimlənməsinin və sosial siyasətin razılaşdırılmış alətləri iki prinsip əsasında mümkündür. Birincisi, ciddi məhdudlaşdırılmış (ayrılmış) və eyni zamanda maksimal qarşılıqlı əlaqəli qərarların qəbulu üçün tətbiq edilən

kriteriyalar iki baxılan istiqamətdə: siyasi-iqtisadi, sosial-iqtisadi. Əgər inkişaf yanaşmasına əsaslansaq hər bir siyasi qərar bazar və sosial proseslərin qarşılıqlı fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla belə onların bir birinə qərar qəbul etməkdə təsir ikili hesabat xarakterinə malikdir. Belə ki, məsələn, sənaye siyasətinin struktur alətlərindən istifadə zamanı ona qoşulur, bir tərəfdən ənənəvi istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, sənaye buraxılışının artması və uyğun olaraq gələcəkdə sosial inkişafı təmin etmək üçün yığım resurslarının artması, digər tərəfdən, dövlətin maliyyə xərclərinin artması, qiymətə təsir və hazırkı dövr üçün sosial sferanın maliyyələşməsinə, azalmasına gətirib çıxarır.

Qərb ölkələrində inflyasiya da nəzərə alınmaqla pərakəndə əmtəə dövriyyəsi son istehlak məhsullarının və xidmətlərin ümumi həcmi Ümumi Daxili Məhsulun 38-40%-ni təşkil edir. Bu göstərir ki, istehlak olunmayan məhsul və xidmətlər, iş qüvvəsinin təkrar istehsalının mümkünsüzlüyünü göstərir.

Beləliklə, sosial inkişaf üzrə müasir təhlil göstərir ki, məqsədli sosial-iqtisadi siyasətin formalaşması həm regional, həm də dövlət səviyyəsində vacib məsələdir; regionlara maliyyə və kredit köməkliyi göstərilməlidir.

Dünya təcrübəsində gəlirlər siyasətinin iki variantı mövcuddur. Bu müxtəlif ölkələrdə aşağıda müəyyən olunan xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilir:

- Bu həmin ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı ilə bağlı ola bilər;
- Dövlətin əmək haqqı səviyyəsini tənzimləməsi dərəcəsi və dövlətin bu işlərə qarışması xarakterinə görə;
- Ənənəvi olaraq bura kollektiv müqavilələr;
- Cəmiyyətdə olan sosial gərginlik.

Gəlirlər siyasətinin bütün variantlarında bütövlükdə işçinin gəliri, o cümlədən əmək haqqı dərəcəsi, sosial ödənişlər, başqa gəlirlər siyasəti təcrübədə ancaq əmək haqqının hərəkətinə təsir göstərir.

Sosial sığorta sistemində aparılan islahatlar nəticəsində fərdi uçot sisteminin yaradılması respublika əhalisinin pensiya təminatını beynəlxalq standartlara cavab verən, keyfiyyətə yüksək səviyyəyə çatdırmaq, ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ilə pensiya məbləği arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqənin yaradılması ilə

yanaşı, fərdi uçot sisteminin tətbiqi iqtisadiyyatın bütün sahələrində məşğul olanların, o cümlədən, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin yanında işləyənlərin, işsizlik riskindən sosial müdafiə olunmasına da imkan yaradacaqdır.

Nəzərdə tutulan dövr üçün sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi və dövlətin sosial təminat siyasətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

- pensiya və müavinətlərin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə fərdi uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- pensiya və müavinətlərin minimum həddinin qısamüddətli mərhələlərlə artırılaraq yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılması;

- pensiyaların müntəzəm olaraq artırılması və onların ünvanlılığının təmin edilməsi, əlillərə, müharibə veteranlarına, gənc ailələrə, əhalinin ən aztəminatlı hissəsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi;

- pensiya sistemində daxilolmalar və ödənişlərin vaxtlı-vaxtında təmin edilməsi;

- sosial müavinətin səmərəliliyinin artırılması, ünvanlılıq prinsipi əsasında yoxsul ailələrə digər yardım formalarının daha geniş tətbiqi;

- yoxsulluğun, onun mənfi təsirlərinin azaldılması, sosial bərabərsizliyin azaldılması.

Mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin strateji məqsədləri ölkənin mədəni potensialının, sərvətlərinin və ənənələrinin qorunub saxlanmasından və inkişaf etdirilməsindən, yaradıcılıq və təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsindən ibarət olacaq, mədəniyyətin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi ardıcıl olaraq artırılacaq, onun maddi, texniki və informasiya infrastrukturu inkişaf etdiriləcəkdir.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində dövlət siyasətinin strateji məqsədləri əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasından, insanlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasından, vətənin müdafiəsinə hazırlığın əmin edilməsindən ibarət olacaqdır.

Dövlətin sosial siyasəti isə əsasən əhalinin sosial müdafiəsi üzərində qurulur

ki, onun da əsas istiqaməti əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək, dövlət təminatı vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsindəki gərginlik meyllərinin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə tam uyğun olaraq sosial infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası daha da genişləndirilməlidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçid respublikamızda sosial infrastruktur sahələrinin səmərəli inkişafına geniş imkanlar yaratmışdır. Deməli, respublikanın hər bir konkret regionunda əhalinin sosial müdafiəsi real vəziyyətdən asılı olaraq düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Belə ki, respublikada sosial infrastrukturun formalaşdırılması və inkişafı dövlətin apardığı sosial siyasətə tam uyğun olaraq tənzimlənməlidir. Göstərmək lazımdır ki, sosial infrastrukturun formalaşdırılması istiqamətində ən mühüm vəzifə hər bir regionda istehsal strukturunun bazar iqtisadiyyatı tələbləri əsasında təkmilləşdirilməsidir.

Məhz bunları nəzərə alaraq “Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” ölkə Prezidenti tərəfindən 31 may 2005-ci il tarixli Fərman imzalandı. Bu fərmana uyğun olaraq Milli Bank hökumətlə birlikdə antiinflasiya tədbirlərini həyata keçirməyə başladı və inflasiyanın qarşısı alındı.

Dövlətin sosial siyasətinin tərkibinin özəlləşmə, maliyyə, vergi, sərmayə, gömrük, qiymət və digər xüsusi iqtisadi siyasətin sosial aspektlərinin əhatə etdiyindən yalnız əhalinin zəif təbəqələrinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı ilə məhdudlaşdırılmasının mümkünsüzlyünü bildirmişdir.

Sosial siyasətlə bağlı əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi, həssas qrupların ünvanlı sosial yardımla təmin olunması, əsas səhiyyə və təhsil xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması, qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım göstərilməsi üçün əsas strateji məqsədlərin dəstəklənməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, transformasiya iqtisadiyyatında əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi yoxsulluğun azaldılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsil səviyyəsinin artırılması, sağlamlığının qorunması, sosial ədalətin bərpası və kəskin təbəqələşmənin qarşısının alınmasında, ümumilikdə isə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Son illərdə Azərbaycanda əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atılmışdır. Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli əhalinin daha etibarlı sosial müdafiəsini həyata keçirən bir modeldir. Belə ki, dövlət tərəfindən əhaliyə pulsuz xidmətlərin göstərilməsi, ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq cəmiyyət üzvlərinin bu xidmətlərdən istifadə etməsi üçün sosial təminat sisteminin yaxşılaşdırılması, hər bir vətəndaşın pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti almaq hüquqlarının təmin edilməsi, məşğulluq probleminin həlli, işsizlik səviyyəsinin azaldılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və s. bu kimi sosial problemlərin həll edilməsinə təminat verilir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun güclü tənzimləmə mexanizminə malik olmasıdır. Bu gün aparılan islahatlar Azərbaycanda sosial yönümlü bazar modelinin formalaşdığını göstərir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətində problemlər də vardır. Bu da ölkəmizin keçid iqtisadiyyatlı olması ilə əlaqələndirilə bilər. Son illərdə Azərbaycanın maliyyə imkanlarının genişlənməsini nəzərə alaraq hesab edirik ki, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdiriləsi və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn aktiv sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə vergi, büdcə, pul-kredit, məşğulluq, səhiyyə, elm, təhsil siyasəti və sosial yardım sistemi təkmilləşdirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Vergi Məcəlləsində aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi əhali gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərə bilər.

- ƏDV 18%-dən 15%-ə endirilməsi;
- gəlir vergisinin vergi tutulmayan minimum məbləğinin artırılması;
- vergi yığılmasındakı neqativ halların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin daha da gücləndirilməsi;

2. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərində şəffaflıq və effektiv istifadə təmin edilməli və neft sektorundan asılılığı azaldılmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:

- qeyri–neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- büdcədən maliyyələşən təşkilatlara vəsait ayrılarkən sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi;
- büdcə təşkilatlarında çalışanların əmək haqlarının yaşayış minimumuna çatdırılması;

3. Pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində;

- manatın möhkəmlənməsinin qarşısının alınması;
- antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi və bu zaman bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsi və azad rəqabət mühitinin yaradılması;

4. Məşğulluq əhali gəlirlərinin formalaşmasında və gəlirlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan əhali məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində aşağıdakı işlər görülməlidir.

- tam, məhsuldar və sərbəst məşğulluğun təmin edilməsi;
- insanların öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməsinə şərait yaradılmalı;
- iqtisadiyyatın sahə quruluşu yeniləşməli və bu zaman işdən azad olan başqa sözlə, sərbəstləşən işçilərin himayə edilməsi;
- əhalinin pul gəlirlərinin tərkibində əmək haqqından əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisinin (50%-dən çox) artırılmasına nail olunmalı;

– əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluğun strukturunu optimallaşdırmalı.

5. Əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, eləcə də elmin inkişafı gəlirlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli yer tutur. Bu sahədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir.

– təhsilin keyfiyyəti artırılmalı və beynəlxalq tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrların hazırlanması;

– gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarının genişləndirilməsi;

– təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması;

– əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün təhsil almaq imkanlarının bərabərləşdirilməsi;

– aztəminatlı ailələrdən olan şagirdlərin ünvanlı şəkildə dəstəklənməsi;

– kənd məktəblərinin texniki və kadr təminatının yaxşılaşdırılması.

– elm, təhsil və səhiyyə sektoruna ayrılan vəsaitlərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisinin artırılması;

– özəl təhsil müəssisələrində Əlavə Dəyər Vergisinin ləğv edilməsi;

– xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, hər bir vətəndaşın pulsuz minimal təhsil almasına və səhiyyə xidməti göstərilməsinə nail olunması;

– elm sahəsində elmi-texniki tərəqqinin uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– sahəvi elmi tədqiqat və layihə institutlarının fəaliyyətinin iqtisadi strukturlarla əlaqələndirilməsi;

– ilk növbədə informasiya texnologiyaları, istehsal texnologiyaları, yeni materiallar və kimya texnologiyaları, elektronika, ekologiya və təbiətdən səmərəli istifadə sahələrinə xüsusi diqqətin yetirilməsi;

– cəmiyyətdə elmi fəaliyyətin nüfuzunun artırılması və istedadlı gənclərin bu sahəyə yönəldilməsinin təmin edilməsi;

– elmin maliyyələşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması.

6. Əhalinin sağlamlığının qorunması onların məşğulluq imkanlarını artırmaqla

gəlirlərinin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar ola bilər:

- dövlətin edilməli.

7. Sosial müdafiə və sosial yardım sistemimin təkmilləşdirilməsi və dövlətin sosial təminat siyasətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- sosial cəhətdən zəif müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin mühafizəsi üçün effektiv müdafiə sisteminin işlənilməsi;
- pensiya və müavinətlərin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə fərdi uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- pensiya və müavinətlərin minimum həddinin qısamüddətli mərhələlərlə artırılaraq yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılması;
- pensiyaların müntəzəm olaraq artırılması və onların ünvanlılığının təmin edilməsi, əlillərə, müharibə veteranlarına, gənc ailələrə, əhalinin ən az təminatlı hissəsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi;
- pensiya sistemində daxilolmaların və ödənişlərin vaxtlı-vaxtında təmin edilməsi;
- sosial müavinətin səmərəliliyinin artırılması, ünvanlılıq prinsipi əsasında yoxsul ailələrə digər yardım formalarının daha geniş tətbiqi;
- yoxsulluğun, onun mənfi təsirlərinin azaldılması, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması və orta təbəqənin formalaşdırılması.
- sosial məişət infrastrukturunda və sosial-mədəni sferada institusional yeniləşmə aparılması;
- ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə tam uyğun olaraq sosial infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyasının daha da genişləndirilməsi;
- respublikanın hər bir konkret regionunda əhalinin sosial müdafiəsinin real vəziyyətdən asılı olaraq düzgün müəyyənləşdirilməsi;

- respublikada sosial infrastrukturun formalaşdırılması və inkişafının dövlətin apardığı sosial siyasətə tam uyğun olaraq tənzimlənməsi;
- qeyri-dövlət strukturlarını cəlb etməklə sosial yardımın qeyri-dövlət təminatının gücləndirilməsi;
- sosial yardımın ədalətlik və bərabərlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- ÜSY sisteminin təkmilləşdirilməsi.

8. Sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlər aradan qaldırılmalı, xarici-iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarında sağlam rəqabət şəraiti yaradılmalı və işgüzar aktivliyin yüksəlişinə imkan verən sahələr aşkar edilməli.

Beləliklə, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi və əhalinin yaşayış minimumu müəyyən edilərkən və adambaşına minimum istehlak zənbilinin dəyəri əsas götürülməli, həm dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən qiymətlər və tariflər, həm də tələb və təklifin təsiri altında yaranan qiymət və təkliflər hərtərəfli öyrənilib nəzərə alınmalı, vaxtaşırı olaraq əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi həyata keçirilməli, istehlak büdcəsinin, əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin və s. müavinətlərin minimum həcmi daim şəraitə uyğun artırılmalıdır.

ИСТИФАДЯ ОЛУНМУШ ЯДЯБИЙАТЛАРЫН СИЙАЦЫСЫ

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.F. Yoxsulluğun qarşısının alınması dövlətin sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin faktoru kimi «Çoxmülkiyyətçilik şəraitində koopeorasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri» elmi-praktik konfransın materialları Bakı 2002, «Kooperasiya» nəşriyyatı 416 s.

2. Abbasov B. Azərbaycanın vergi sistemi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu II Buraxılış, Bakı «Elm» 2005, 733 s.

3. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət, Bakı, Asiya nəşriyyatı, 2003, 216 səh.

4. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı, «Elm», 2003, 315 s.

5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin çıxışı. Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Dirçəliş, jurnalı Bakı 2001 №1-2.

6. Azərbaycan statistik göstəriciləri 2007, Səda nəşriyyatı Bakı 2007, 721 s

7. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Tövsiyələr, Bakı, 1996 633 s.

8. Əirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar Bakı, 1997, Diplomat nəşriyyatı, «Elm» RNPM, 208 s.

9. Əliyev A.Ə., Qasımov N.. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000, 225 s. Azərbaycanda əməyin ödənilməsi mexanizminin müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri. 12-45 s.

10. Əliyev N. Həsənov P. Orta sinif: reallıqlar və perspektivlər (ictimai-siyasi-iqtisadi təhlil) Gələcək 10 il: Azərbaycanda demokokratik islahatların başlıca istiqamət və məqsədləri , II cild, Bakı, «Adiloğlu» 2006, 368 s.

11. Əşrəfova. R.S «Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu», Himayədar jurnalı. Oktyabr 2005, №14

12. Həsənli Y.H., Həsənov R.T. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Dərs vəsaiti.- Bakı “Nafta -Press”, 2002, 303 s
13. Hüseynov V.A., Hüseynov Z.R., İsmayılov Ş.Q., Mustafayev A.O. Manatın bahalaşması və iqtisadi inkişaf: Nolland xəstəliyinin məzmunu və əlamətlərinin tədqiqi, Bakı: 2005-140 s
14. Xəlilov Ş. Vergilərin gəliri yenidən bölüşdürücü funksiyasının təhlili. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu III Buraxılış Bakı «Elm» 2006, 395 s.
15. İbrahimova X., Cəlilova R., Qurbanova T. Əhalinin gəlirlərinin və istehlakının formalaşmasında sahibkardığın rolu Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (məqalələr toplusu) IV buraxılış Bakı «Elm» 1999.- 344 s.
16. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. «Azroliqraf LTD» MMC, Bakı-2004, 514 s
17. İmanov C.Q. Həsənli Y.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı : Elm, 2001, 248 s
18. Qarayev İ.Ə. İqtisadi reformalar və əhalinin maddi rifahı Azərbaçan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (İqtisadiyyat seriyası), Bakı, 200 № 1-2 (səh.258-270)
19. Quliyev C.B. «Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişilməsi meylləri və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi» İqtisadiyyat, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Xəbərlər 1-2004,
20. Quliyev T.Ə. “Əməyin iqtisadiyyatı”. Gəlirlər və əmək haqqı. Əhalinin həyat səviyyəsi. Həyatın dəyəri, həyatın keyfiyyəti. Bakı, 2003, 693 s., səh. 279.
21. Quliyev F.T. Gəlirlər nəzəriyyəsi. Gəlirlərin formalaşması. Bakı, 2004, 138 s., 32-71 səh.
22. Məmmədov İ.M. Əhali istehlakının struktur seqmentləşmə təhlili və modelləri Milli İqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu I Buraxılış) Bakı, Elm 2005, 547 səh.

23. Məmmədov İ.M. İstehlakın strukturu və seqmentlərinin modelləşdirilməsi məqalələr toplusu AMEA Xəbərləri Humanitar və ictimai elmlər seriyası İqtisadiyyat, 2006 №1 Bakı, Elm 2006, 504 səh.

24. Məmmədova B.S. Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və onların bölüşdürülməsi. Azərbaycan İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, IV buraxılış. – Bakı, 2003, 297 səh.

25. Mikayılova S. Məşğulluğun təmin olunması iqtisadi təhlükəsizliyin əsas amilidir AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu I Buraxılış Bakı «Elm» 2005, 547 s.

26. Muradov A. Neft gəlirlərinin insan kapitalının formalaşmasına yönəldilməsi istiqamətləri AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu II Buraxılış, Bakı «Elm» 2005, 733 s.

27. Muradov A. Neft gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına və əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu III Buraxılış Bakı «Elm» 2006, 395 s.

28. Muradov R.Ş. Bazar iqtisadiyyatında sosial siyasət İqtisadiyyat Xəbərlər №1-4 1996.

29. Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri (kollektiv monoqrafiya) Bakı, 1998, 498 c.

30. Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ.. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2002, s.138

31. Rüstəmov A.A. Əhalinin maddi rifah halı və onu xarakterizə edən göstəricilər. (Məqalələr toplusu axtarmaq)

32. Səfərov S. İqtisadi sistemin transformasiyası: dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Azərənəşr. 1997.- 192 s.

Rus dilində

33. Абалкин Л.И. Избранные труды: В 4-х тт.Т 4: В В поисках новой стратегии./ Вольное экономическое общество России; сост.\Грибанова О.М. – М.: ОАО «НПО» Эконмика, 2000.- 799 с

34. Автономов В.С. Проблемы методологии и структуры современной экономической науки и теория переходной экономики // К вопросу теории и практики экономики переходного периода. Материалы заседания Ученого совета ИМЭМО РАН. М., 1996. С.6.
35. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов <http://ek-lit.agava.ru/smitsod.htm>
36. Алле М. Условия эффективности в экономике. М., 1998.
37. Бабич А. М. Государственные и муниципальные финансы: учебник для студентов вузов .- М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000 –687 с.
38. Бабашкина А.М. Государственное Регулирование национальной экономики: Учеб. Пособие. М.Финансы и статистика 2003, 480 с
39. Борисов Е.Ф. «Хрестоматия по экономической теории», М:1997 г.
40. Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом. СПб.,«Наука» 1998, 256 с
41. Бункина М.К. «Монетаризм», Москва, АО «ДИС», 1994 год. 198 с
42. Бункина М.К., Семенов А.М. Макроэкономика. Учебник,- 4-ое изд. Перераб. И доп. М.: Изд. Дело и Сервис, 2003- 544 с
43. Васнев С.А.Статистика: Учебное пособие Москва: МГУП, 2001. 170 с.
44. Гончаров П.К. Социальное государство: сущность, мировой опыт, российская модель // Социально–гуманитарные знания. 2000. № 2.
45. Гурьев В.И. Основы социальной статистики. –М.: Финансы и статистика, 1991
46. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе. Избранные произведения. - М., 1993- 238 с. С.31
47. Кислицина О.А. Неравенство доходов в России в переходный период: чем оно объясняется? — М.: ЕЕРЖ, 2003. — 79 ѓ.
48. Кларк. Дж.Б. Распределение богатства. М.: Экономика, 1992. С. 67.
49. Курс экономической теории: Учебник/ Под ред. Проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е. А. – Киров.: Издательство АСА, 1998.(с 442-454).
50. Левашов В.И. Социальная политика доходов и заработной платы. - М.: Центр экономики и маркетинга, 2000.- 360с

51. Липсет С.М. и др. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии //Международный журнал социальных наук. 1993. № 3. С. 5-34.
52. Локк Дж. Два трактата о государстве // Сочинения. Т.3. М., 1988. 425 с.
53. Майер В.Ф. Уровня жизни населения СССР .М.Мысл, 1977
54. Макконелл Кэмбелл Р., Брю Стенли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11 изд. Т. 2. – М.: Республика, 1993. (с 276-292).
55. Макроэкономика. Теория и российская практика. Учебник. 2-ое изд. Перераб и допол. /под ред. А.Г. Грязновой и Н.Н. Думной, М.: КНОРУС , 2005,- 688 с.
56. Мамедов О.Ю.. Современная экономика. Пособие для студентов. Ростов-на- Дону: Феникс. 1999 г. 265 с
57. Маркс К. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.12. С.721.
58. Маршалл А. Принципы политической науки <http://www.ek-lit.agava.ru/mar203.htm>
59. Милль Дж. С. Основы политической экономии. М., 1980. Т.1. с. 395.
60. Никитин С., Степанова М., Никитин А. Налог на личные доходы: опыт развитых стран // Мировая экономика и международные отношения. 2001. №7,с.22
61. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997. С. 137.
62. Ноув А. Какой должна быть экономическая теория переходного периода // Вопросы экономики. 1993. № 11.
63. Основы социального управления: Учебное пособие / А.Г. Гладышев, В.Н. Иванов, В.И. Патрушев и др. Под ред. В.Н. Иванова.— М.: Высш. шк., 2001.— 271 с.
64. Офер Г. Рыночные реформы и экономическое развитие // Экономические исследования в переходный период. 1999. №. 5. С.3.

65. Политика доходаов и качества жизни населения / Под. Ред. Н.А.Горелова.- СПб.: Питер, 2003.- 653 с
66. Поляков И. Уровен жизни: пейзаж после кризиса, Независимая газета 10.10. 2000.
67. Радаев В.В. Концептуальные основы анализа переходной экономики. М., 1995. 397 с
68. Ржаницына Л. Бедность в России: причины, особенности, пути уменьшения.// Экономист. – М., 2001, №4, стр. 71.
69. Рынок труда и доходы населения /Под. ред. Н.А.Волгина . Учебное пособие.- М.: Информационно- издательский дом. «Филинь», 1999.- 280 с.
70. Сакс Д.Д., Дарен Ф.Б. Макроэкономика. Глобальный подход. М., 1999. с.640.
71. Социальная статистика. /Под ред. чл.- кор. РАН И. И. Елисеевой/ 3-е издание, переработанное и дополненное// М.: "Финансы и статистика", 2001. 480 с
72. Социально-экономические модели в современном мире и путь России: В 2-х книгахМеждународная Ассоосация акад.наук РАН; под ред. К.И.Микульского. –М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005, 911 с
73. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора. М.,1997.С. 68-69.
74. Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. –М.: Финансы и статистика, 2000.- 432 с
75. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. М., 1998. С.392.
76. Турроу Л. Указ. соч., Гэлбрейт Дж.К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд//Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. Иноземцева В.Л./ М., 1999. 425 с
77. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р.“ЭКОНОМИКА”, М: 1993 г.
78. Хаттон У. Капитализм участия // МЭМО. 2000. №1.
79. Шишков Ю. Уровень бедности в современном мире: методологические споры/ Мировая экономика международные отношение, 2006, № 1, с. 10

80. Шургалина И.Н. Формирование новой теоретической парадигмы и методологические проблемы изучения переходных процессов и социально-экономических трансформаций // Экономическая теория на пороге XXI века. СПб., 1996, 231 с

81. Экономика: Учебник/ Под ред. Доц. А.С. Булатова. – М.: Издательство БЕК, 1999. 687 с

82. Эрхард Л. Благосостояние для всех. М.: Начала –Пресс 1990, 465 с

İngilis dilində

83. Вах: Aghion, P. and P. Bolton A trickle-down theory of growth and development, *Review of Economic Studies* 1997 151–172.

84. Begg D., Fischer S., Dornbusch R. Economics. L., 1991 689 с.

85. Michael, P. Keane and Esward S. Prasad Poland: Inequality, transfers and growth in transition, *Finance and Development* **38** (1) 2001 23-36

86. North D.C. Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge. 1990. P. 40.

87. Perotti, R. Democracy, income distribution and growth: What the data say, *Journal of Economic Growth* 1996, №1, p.149–187

88. Ravallion M., and S. Chen What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty, *World Bank Economic Review* 1997 (2), 357–382.

89. World Bank, World Development Report 2005. Washington, 2004

İnternet səhifəsi

90. <http://www.stat.gov.az>